

AXESS

Nummer 7 Oktober 2005 Årgång 4

Pris: 50 kr

TEMA: FÖRETAG PÅ FRIARSTRÅT

– den nya
fusionsvågen
har nått Europa

AXELARATION

Artiklar om tyska valet, politisk reklam, den europeiska bokhösten samt debatt om universitetspolitiken.

INTERVJU

Alla antika filosofer var subversiva, hävdar **Martha C. Nussbaum**. Hon samtalar med **Erik Wallrup** om gammal filosofi på nya villkor.

FRIZON

Det är inte bara så att det svenska samhället utestänger invandrare. Islamister vill stänga Sverige ute och upprätta enklaver, hävdar **Aje Carlbon**.

RECENSION

Väst sitter i skräckens klor. **Marie Cronqvist** granskar litteraturen om rädslans kultur, ett av samtidens mest centrala bokteman.

AXELARATION 4-14**REKVIEM ÖVER EN SLOCKNAD COHIBA**

Höga förväntningar förde en gång Schröder till makten, men det blev inte som tyskarna hade hoppats. **Jens Christian Brandt** reflekterar över de rödgrönas uppgång och fall i den tyska politiken. 4-7

PENGAR PRATAR OCKSÅ I POLITIKEN

Det finns röster som vill införa politisk tv-reklam i Sverige. Men det kräver klirr i kassan. **Jesper Strömbäck** påpekar att tv-reklam kan göra pengar viktigare än argument. 8-9

BOKHÖSTEN HAR KOMMIT TILL EUROPA

Fyra översiktsartiklar berättar om den nya facklitteraturen i Storbritannien, Tyskland, Frankrike och Italien. 10-11

ÖVRIGT

Chefer i trångmål, avslöjanden om Houellebecq, debatten om universitetspolitiken fortsätter, med mera.

**Just nu finns en marknad för felstavningar.
Det finns till och med sanktioner för felstavningar.**

Lars Melin reflekterar kring hur vi stavar. 9

TEMA: FÖRETAG PÅ FRIARSTRÅT

15-24

Flytta ihop? Företag gör gemensam sak. Illustration: Corbis/Scanpix

Vendeline von Bredow berättar om hur allt fler europeiska företag slår sig samman över gränserna. Enligt **Pehr-Johan Norbäck** och **Lars Persson** behövs fusioner i perioder av stora förändringar. Men alltför stora sammanslagningar kan ge en bestående baksmälla, varnar **Staffan Canbäck**.

INTERVJU 25-27**REDAN DE GAMLA GREKERNA STOD TILL VÄNSTER**

När **Martha C. Nussbaum** läser sina grekiska filosofer hittar hon politiska radikaler och insiktsfulla känslanalytiker. **Erik Wallrup** har träffat henne för ett samtal om vad Sokrates egentligen har att säga i debatten om utbildning och om känslornas förhållande till tanken.

Martha C. Nussbaum

Illustration:
Claes Jurander

TRADITION 28-30**EN JUDISK BAKDÖRR UT UR HEGELS SYSTEM**

Genom att knyta an till det judiska kunde Franz Rosenzweig ta sig ur 1800-talets idealism. **Christian Nilsson** berättar om en filosof som tvingades in i nya tankebanor efter första världskriget.

FRIZON 31-37**ENKLAVEN UTMANAR NATIONALSTATEN**

Majoritetssamhällets agerande är inte enda förklaringen till integrationsproblem, hävdar **Aje Carlsson**. Det finns till exempel bland islamister en aktiv vilja att ställa sig utanför och skapa en etnisk eller religiös enklav. 31-34

RENT SPEL PÅ NÄTET

Miljontals människor i världen spelar rollspel på internet. **Thomas Gür** rapporterar från en virtuell värld som premierar frivilligt samarbete och gott uppförande. 35-37

RECENSIONER 38-47**RÄDD FÖR ATT BLI RÄDD AV RÄDSLOR**

Rädslorna tycks ha tagit kommandot över västerlänningen. De är också ett centralt tema i utgivningen av fackböcker. Men det är enligt **Marie Cronqvist** ett uttryck för självupptagenhet att tro att vi i vår tid har särskilda skäl att rädas. 38-40

ÖVRIGA RECENSIONER

Böcker av Jared Diamond, Pietra Rivoli, Norbert Bolz, John Worthen, Simon Hornblower, Juan Ramón Lodares med flera. 41-47

AXESS

Axess är en tidskrift inom området humaniora/samhällsvetenskap och utges av Axel och Margareta Ax:son Johnsons Stiftelse för allmännyttiga ändamål.

Chefredaktör och ansvarig utgivare: Kay Glans
Redaktör: Erik Wallrup
Gästredaktör: Lisa Irenius
Redaktionsassistent: Hedvig Anderson
Projektleddare: Peter Elmlund
Marknadskoordinator: Katarina Ahldin
Grafisk form: Lars Andersson
Redigering: Lotta Brandt och Stina Fernström
Korrektur: Thomas Andersson
Repro: Sammy Elers-Svensson
Omslagsillustration: Claes Jurander

Verkställande direktör: Kurt Almqvist
Ekonomiansvarig: Anita Wallén

Redaktionsråd: Mats Benner, Arne Jarrick, Ingmar Karlsson, Lars Magnusson, Merete Mazzarella, Anders Olsson, Kari Andén-Papadopoulos, Joanna Rose, Johan Svedjedal, Gunnar Wetterberg, Sten Widmalm och Lynn Åkesson

Typsnitt: Indigo och Esans
ISSN: 1651-0941
Tryck: VLT Press

Postadress: Axess, Box 2143, 103 14 Stockholm
E-post: redaktionen@axess.se
Telefon: 08-791 52 50
Internet: www.axess.se

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Den som skickar material till Axess anses medge elektronisk lagring och publicering.

Prenumerationsärenden: Helår om 9 nummer kostar 350 kronor. Prenumerationsärenden sköts via www.axess.se, telefon 031-743 99 05 eller e-post prenumeration@axess.se

Kanske beror den tilltagande oron i samhället på att känslan av gemenskap saknas. I ett historiskt perspektiv är vi egentligen välmående, åtminstone om man betraktar det materiella. Bristvaran är snarare den mening som gör att vi kan härda ut.

KAY
GLANS

kay.glans@axess.se

Den fusionsvåg som startade i USA har nu nått Europa. Företag med välfyllda kassor ser sig om efter lämpliga objekt. Samma självförtroende kännetecknar inte de breda befolkningslagren i Europa, ett tydligt tecken på att vi lever i en kluven ekonomisk situation. Tyskland är det centrala exemplet: de tyska företagen går bra, men landet är i kris. Förr sade man att om det går bra för General Motors går det bra för USA. Så är det inte längre, vi sitter inte i samma båt.

Inte ens de som sitter i samma båt sitter i samma båt, i varje fall inte så länge. Att det går bra för ett företag behöver inte betyda att det känns bra för dem som arbetar där. Världen har blivit mycket nervösare, sade den kände amerikanske ekonomen Paul A. Samuelson i en intervju nyligen. I den snabbt föränderliga situation vi lever i kan ingen vara säker på sin position eller förutse sin karriär. Tidigare gällde det industriarbetarna, nu även de välutbildade.

Är vi på väg in i en ny *Age of Anxiety*, som man kallat senantiken, ett tillstånd som tycks infinna sig när kulturer har förlorat sin drivkraft och inte längre kan binda individuell ångest i kollektiva projekt? Innan man ställer mer storstilade diagnoser bör man kanske överväga om vi bara är på väg tillbaka till en historisk normalitet inom en civilisation. Efterkrigstidens stabilitet och homogenitet var kanske ett undantag, det vi lever i nu är kanske ett normaltillstånd.

I ett jämförande historiskt perspektiv har vi väl inte alltför stor anledning att känna oss pressade eller nervösa. Men det är klen tröst att människor hade det värre under trettioåriga kriget eller i Gulag. Vi är sociala varelser och till det hör att vår uppfattning om vad vi är beredda att

uthärda i hög grad bestäms av hur andra i vår närhet har det. Få skulle i dag acceptera samma materiella standard som geheimerådet Goethe; välbetald sägs den vara som tjänar litet mer än systemets make. Sannolikt finns det något slags yttersta gräns för vad vi förmår uthärda, men för de flesta västerlänningar i dag fastställs det outhärdliga genom en förhandling mellan kroppen, psyket, omvärldens krav på oss och våra förväntningar på den – samt vår förmåga att se en mening med det som händer oss.

Kanske är det just där skon klämmer. Den som har sitt *varför* uthärdar varje *hur*, påpekade Friedrich Nietzsche. Vi kan stå ut med mycket om vi ser en mening med det. Den samtida västerlänningens paradox är att vi löser oss ur alla band för att kunna söka en individuell mening, bara för att upptäcka att varaktig mening uppstår i en dialog med något större än det individuella projektet.

Att den sekulariserade världen har så svårt att tillfredsställa sådana behov skulle vi kunna kalla för "upplysningens skugga". Om de europeiska samhällena är sekulariserade i dag bör man påminna sig om att det sannerligen inte varit en okomplicerad process. Både nationalsocialism och kommunism var politiska religioner som avsåg att fylla vakuumet efter kristendomen. Detta är en insikt som inte får gå förlorad i något slags beredskapsanda när vi nu måste mobilisera för att bemöta religiös fundamentalism. Om vi inte kan försvara den västerländska livsstilen utan att medge dess problematiska aspekter har vi låtit religiösa fanatiker bestämma samtalets komplexitetsnivå. Då finns det genast mycket mindre som är värt att försvara.

Kay Glans

Kay Glans
chefredaktör och ansvarig utgivare

Rekviem över en slocknad cohiba

UTBLICK/ Förlorat val. Det var snarare kultur än politik som en gång fick tyskarna att välja Schröder. Men det rödgröna samarbetet misslyckades.

JENS CHRISTIAN BRANDT
Fri skribent, bosatt i Berlin 1986–2004

Berlin, hösten 2005

DEN 18 SEPTEMBER 2005 röstades Gerhard Schröders rödgröna koalitionsregering bort. Den underligaste parentes i tysk efterkrigshistoria var över efter sju tumultartade år, under vilka befolkningen matats med skandalbilder på försvarsministern och hans älskarinna i swimmingpoolen, lärt sig stava till kanslerns favoritcigar "cohiba" och favoritkostym "brioni", köat för att köpa en almanacka med bilder på kanslerns hund, som fru Schröder lanserade vid jultid, samt tvingats vänja sig vid insikten att statsskulden uppgick till 1 403 438 300 000 euro.

Morgonen därpå försvann valplakaten från min gata i Berlin-Schöneberg. De gröna löften om nya lekplatser rymdes, liksom vänsterpartiets stiliserade fredsduvor, på små fjäderlätta affischer som renhållningsarbetarna utan möda hivade upp på ett lastbilsflak. Men för att bogsera bort kolossalporträttet av Schröder som statsman med parollen "Kraftfull. Modig. Mänsklig" krävdes fyra kraftiga turkar. Längs den tomma gatan drev höstlöven och kvar blev bara en vag olust, liknande den publiken känner efter en spektakulär men obegriplig teaterföreställning.

Lyon, sommaren 1998

I EFTERHAND kan man hävda att den berömda droppen rann över sommaren 1998 under fotbolls-VM i Frankrike. I Lyon överföll tyska huliganer en fransk polisman och miss-handlade denne så svårt att han för alltid förpassades till en tvååringsnivå, fysiskt och mentalt. När det sedan stod klart att det tyska lands-

laget inte hade en tanke på att dra sig ur turneringen, tvärtemot vad många tyskar hoppats, övergick fasan inför dådet i en blytung skam. "Den blonda besten", hade Nietzsche en gång kallat tyskarna. Nu hjälpte det inte att landets image hade genomgått en radikal förändring sedan murens fall och att Berlin muterat från murstad till modern technometropol. Det var sammetsrevolutionen, fyrverkerierna över Brandenburger Tor och Love Parade som var undantaget, och huliganernas framfart och det officiella Tysklands vägran att dra några som helst konsekvenser av detta som var normaliteten.

Så kom detta VM för Tysklands del att handla mindre om fotboll än om moral och estetik. Tyskland spelade uruselt. Tränaren Berti Vogts, rhenländare och hängiven beundrare av Helmut Kohl, ägnade presskonferenserna åt en diskussion om det genetiska arvet. Det var, hävdade han, omöjligt att prestera något annat än detta trögrotade, fantasilösa spel, eftersom tyskarna till skillnad från holländarna inte hade tekniken "i generna". Ville han beklaga att Tyskland inte var ett invandrarland, ett multikulturellt samhälle? Han hann aldrig förtydliga sig. I nästa match slogs Tyskland ut och tränaren chockerade nu hemmaopinionen med en konspirationsteori. Det var uppgjort på förhand att Tyskland skulle förlora. "Vi var på väg att bli övermäktiga", förklarade han, "och det skrämmar omvärlden."

Några veckor senare besegrades Brasilien i finalen av Frankrike, denna brokiga ensemble av bollartister med rötter i Armenien och Algeriet, Baskien och Västafrika. På tv uttalade sig Daniel Cohn-Bendit, trettio år tidigare barrikadkämpe, i egenskap av tyskfransk toppolitiker:

"Vi behöver ett maktskifte." Kanske var det menat som ett skämt. Men i det ögonblicket kände en majoritet av tyskarna att analysen var riktig. Egentligen var Tyskland en lika modern och urban nation som grannländerna, men så länge landet representerades av huliganer, Berti Vogts och Helmut Kohl förblev detta en subjektiv förnimmelse.

Berlin, september 1998

I BOKEN *Operation Rot-Grün*², det hittills bästa försöket att sammanfatta åren med Schröder, lanserar Cordt Schnibben tesen att den rödgröna politiken alltid var sekundär för väljarna. De som den 27 september 1998

röstade på socialdemokraterna eller Joschka Fischer gjorde det främst för att markera kulturell hemhörighet.

Det var åren då det på nytt gick uppåt för Tyskland, *New Economy* blomstrade och framtiden tycktes ljusare än på länge. Alla var övertygade om att det skulle fortgå på det viset. I efterhand är det paradoxalt att socialdemokraterna, som i 16 år väntat på att få återta makten, lyckades först i det ögonblick välfärden tycktes tryggad. Men kanske är det logiskt. Efter murens fall hade det ideologiska spelet mellan vänster och höger ersatts av en annan, vagare dualism. Det handlade om urbanitet kontra provinsialism, internationa-

lism versus nationalism, visionen av ett multikulturellt Berlin mot ett unket och stillastående Bonn.

Och givetvis handlade det också om 1968. I Sverige tänker vi lätt på "68" som kaos, några förvirrade idealister som bakom tunga rökmoln studerar manifest i stencilform. I Tyskland var 68 inte bara allvar, utan också en nödvändighet. Det är ingen klyscha att det var 68-generationen som lärde tyskarna att göra upp med historien. Även om få såg den tyska skulden som ärtlig behövde Tyskland som nation en känsla av förhöjd skuldmedvetenhet. I Nürnberg hade krigsförbrytarna förklarat sig "icke skyldiga". I efterdyningarna av 68 åtog sig en generation född efter 1945 ansvaret för fädernas missgärningar. Säkert producerades det oändligt många programmatiska stenciler, men först därigenom blev Tyskland ett land värt att älska eller åtminstone leva i.³

Trettio år senare var detta 68 nedslipat till en längtan efter bekräftelse. Nu ville man ha ett kvitto på det uppnådda, att de idéer som förändrat Tyskland skulle materialiseras i en regering som tyskar födda efter 1945 äntligen kunde identifiera sig med. Schröder var inte särskilt populär och framstod redan då som gåtfullt undflyende. Det spelade ingen roll. Den historiska chansen fanns där ändå, eftersom en röst på honom tedde sig som en röst på en modern republik.

I *Operation Rot-Grün* skriver författarna: "Om de rödgröna väljarna 1998 haft chansen att utforma ett program för sin regering, så skulle det ha blivit lite socialdemokratiskt, lite liberalt, lite konservativt, lite ekologiskt, lite högerpopulistiskt, lite vänsterpopulistiskt." En regering vars

maktillträde åtföljs av så höga och förvirrade förväntningar har ingen chans. Men då, sista söndagen i september, fanns bara eufori. Det var karavaner av tutande bilar på gatorna i Bonn och Berlin. Det var västtyskarnas försenade svar på yran i revolutionshöstens DDR.

På en bild som fick ikonstatus hösten 1998 skålar Schröder, Fischer och Oskar Lafontaine i de årens mode-dryck, *prosecco*. De är alla urbant välklädda, glädjestrålade och aningen förbluffade. Att bilden inte tolkades som ett porträtt av tre egoister eller en studie i narcissism är med facit i hand svårbegripligt. Men tvärtom var det som om de tre självbelåtna maktpolitikerna gled bort ur bilden. Den blev en spegel i vilken den urbana medelklassen med en blandning av tacksamhet och rusig förundran kunde förföras av den egna glansen. Vi var européer och kosmopoliter, vi var som alla de andra därute i världen, fast kanske rentav en smula bättre, eftersom just vi gjort upp med vår historia och därför för alltid var vaccinerade mot intolerans och politisk fanatism. Vi var framme.

Saarbrücken, mars 1999

SCHRÖDER VAR förmodligen den enda aktören i det rödgröna projektet som var medveten om spelreglerna. Han visste att han röstats fram tack vare sin konturlösa framtoning. Problemet var bara att partikamraterna betraktade valsegern som en ideologisk sådan. De hade fått ett mandat, nu ville de regera. Frågan var bara hur. Snart uppstod två fronter inom socialdemokratiet. Den ena falangen, med Schröder i spetsen och Blair som förebild, ville "modernisera" välfärdssamhället. Den andra, ledd av finansministern Oskar Lafontaine, ville det motsatta: mer stat och mindre marknad. Och mellan fronterna befann sig den genomsnittlige rödgröna väljaren som framför allt önskade status quo.

Efter ett halvår av rödgrönt styre var det uppenbart att ekvationen aldrig skulle gå att lösa. Påhejade av fackföreningarna drev Keyneslärlingarna på finansministeriet igenom en ny lag som skulle förhindra "Scheinselbstständigkeit", skenbar uppdragsverksamhet.⁴ Det betydde konkret att det blev svårt att försörja sig för alla de tiotusentals frilansare som satt vid ett rangligt Ikeaskrivbord i någon av storstäderna och översatte Hanna Krall, ritade ett balkongräcke åt det nyrika tandläkarpa-

Forts. nästa uppslag

DDR återuppstod.

Rostock, Tyskland. Schröders regering lovade social rättvisa men skickade ut alltför tyskar i arbetslöshetens periferi.

Foto: Åsa Franck

ÖVERBLICK/ GLOBAL POLITIK

■■■ KINA OCH NORDAMERIKA.

Kina avser att stiga till stormakt på ett fredligt sätt, hävdar den ledande ideologen Zheng Bijian i senaste *Foreign Affairs*. Landet kommer inte att gå i Tysklands och Japans fotspår och plundra omvärlden på resurser.

■■■ Icke desto mindre kan lan-

dets ekonomiska utveckling och dess medföljande behov alstra friktion gentemot USA, vilket framgår av artikeln "China's Global Hunt for Energy" av David Zweig och Bi Jianhai i samma nummer. Av särskild betydelse är energibehoven. Kina är i dag världens näst största oljeimportör och bedriver oljediplomati för att säkra sina behov. Regimen etablerar relationer till skurkstater som Iran och Sudan och motverkar därmed USA:s försök att isolera dem. Samtidigt som USA hindrar amerikanska oljeföretag att göra affärer med Sudan expanderar Kina sina operationer i landet och skall ha stationerat 4 000 icke-uniformerade soldater i landet för att bevaka sina intressen.

■■■ Kinas jakt på energi skapar

friktion också på USA:s egen bakgård. Kina vill till exempel kunna exploatera Kanadas stora fyndighe-

ter av tjärsand, som USA anser vara av vitalt intresse för det egna landets energisäkerhet. State department följer nu noga förhandlingarna mellan Beijing och Ottawa.

■■■ Det är förvisso inte den enda

friktionen i relationen mellan USA och Kanada. Ofta betraktar man ju kanadensarna som ett slags oövnade amerikaner med sjukförsäkring, och de har själva ventilerat oro för att landet genom den ekonomiska integrationen skulle bli alltmer likt USA. Så tycks inte bli fallet. Ett exempel på att länderna går skilda vägar är den demografiska utvecklingen. I *Policy Review* har Barbara Boyle Torrey och Nicholas Eberstadt en intressant essä, "The Northern America Fertility Divide", i vilken de diskuterar varför det föds betydligt färre barn i Kanada än i USA. Orsakerna är komplexa men inte minst handlar det om att länderna glider isär värderingsmässigt. Kanada tycks bli alltmer likt Europa: kanadensarna är mindre religiösa, arbetar mindre och kommer att ha en betydligt äldre befolkning än amerikanerna. Så föreställningen om att världen blir mer homogen genom ekonomisk integration stämmer kanske inte alls, påpekar författarna. RED.

■■■ EUROPEISKA UNIONEN.

Under perioder av politiskt dödsläge har det hänt att Europadomstolen i stället har drivit den europeiska integrationen vidare. Det är därför tänkvärt att domstolen nu kommer med ett banbrytande domslut samtidigt som de politiska ledarna tycks förlamade av krisstämningen.

Den 13 september gav EU:s högsta instans kommissionen rätten att uppmäna medlemsländerna att straffa överträdelser av EU:s miljölagar. Allvarliga miljöförseelser kan få straffrättsliga följder. Domslutet förväntas dessutom få mer långtgående konsekvenser: dels ökar det möjligheterna att verkställa europeiska lagar, dels ger det mer makt till kommissionen. Även på så vis kan det tolkas som ett sätt att undvika den mer obekväma, politiska vägen.

■■■ Parallellt kämpar politiker i

EU:s eget folkvalda organ, Europaparlamentet, för att återuppliva det europeiska grundlagsprojektet. Ett första fördrag nästa år skulle innefatta de punkter det finns konsensus om. Därefter skulle ett nytt konvent tillsättas och en ny grundlag slutligen antas genom en paneuropeisk folkomröstning 2009.

■■■ Folkomröstningarna har

emellertid gjort tydligt att Europas etablissemang har svårt att få gehör för sina argument, trots att de dominerar medierna. Meningsmotståndarna finner alternativa uttryckssätt. En undersökning vid universitetet i franska Compiègne har visat att nej-sidan var bättre än ja-sidan på att använda internet inför den franska folkomröstningen om grundlagen. Två tredjedelar av de kampanjande hemsidorna förespråkade nej. Värt att notera är också att över hälften av ja-sidorna länkade till nej-sidor, medan bara en femtedel av nej-sidorna länkade till ja-sidor.

■■■ EU-institutionerna intresserar

sig alltmer för bloggar. Europaparlamentet lanserade en ny webbportal i mitten av september och ordnade i samband med detta en diskussion om "Weblogs – competition, challenge or chance?" Bloggexperten Thomas Burg pekar på att en viktig del av verksamheten handlar om att bilda gemenskaper och nätverk. EP-ledamoten Richard Corbett, den förste bloggaren i parlamentet, var dock pessimistisk när det gäller möjligheterna att kontrollera kvaliteten i bloggossfären. RED.

Uppståndelsen kring författaren Michel Houellebecq förklaras delvis av en finslipad mediestrategi. Hans "icke-auktoriserade" biograf avslöjar en manipulerad livshistoria.

Houellebecqs hemlighet

INGEN LITTERÄR HÄNDELSE väcker så stor uppmärksamhet i Frankrike som en ny roman av författaren Michel Houellebecq. Den här hösten har det blivit dags igen med *La possibilité d'une île* ("Möjligheten till en ö", Fayard), en berättelse om klonade "neo-människor". Samtidigt ägnas författaren själv alltmer ingående studier. Det främsta exemplet är *Houellebecq non autorisé* (Maren Sell Éditeurs), en icke-auktoriserad biografi där journalisten Denis Demonpion avslöjar flera hemligheter om Houellebecq, vars ursprungliga namn visar sig vara Michel Thomas.

AXESS: Du hävdar att Houellebecqs framgång inte är en slump utan resultatet av en väl utarbetad strategi?

DEMONPION: I min bok visar jag hur Houellebecq har haft fullständig kontroll över medierna. Han har spelat en stackars vilse kille, men i själ-

va verket har han en ordentlig strategi för att få folk att prata om honom. Det är inte bara det att han har ändrat sitt namn, det har många författare gjort. Men Michel Thomas har gått längre, han har ändrat sitt *curriculum vitae* på ett ganska substantiellt vis. Bland annat har han ändrat sitt födelsedatum, han är egentligen född 1956 och inte 1958. Han har sagt att modern är död fastän hon inte är det. Han har dolt att han har tillbringat två år på en filmskola, där han lärt sig just att behärska bilder. När man ser honom på tv i dag får man intrycket av att han är likgiltig inför kameran, men i själva verket är han oerhört medveten.

Tanken bakom allt detta var att sopa igen spåren för att framstå som ett spontant geni som kommer från ingenstans, en dataprogrammerare som plötsligt börjar skriva. I verkligheten upptäcker man att han är en hårt arbetande person. Intelligent

AXESSINTERVJU

Denis Demonpion

men hårt arbetande. Läsarna bryr sig inte men Houellebecq har helt och hållet förvillat det parisiska, litterära mikrokosmos som alltid är på jakt efter nya idoler, nya ikoner, nya stjärnor ...

AXESS: Det har varit en del hemlighetsmakeri kring lanseringen av *La possibilité d'une île*, som endast släpptes till en handfull kritiker i förväg. Har denna taktik varit framgångsrik?

DEMONPION: Taktiken att skapa spänning och förväntan har uppenbarligen fungerat. Förlaget Fayard spelar högt, det sägs att man betalade mellan 1 och 1,4 miljoner euro för Houellebecq. För att få tillbaka denna stora investering måste förlaget sälja 400 000 böcker. Försäljningen verkar ha börjat bra, man får se om det håller i sig. Målet är att Houellebecq ska få Goncourtpriset [Frankrikes främsta litterära utmärkelse] som annonseras i början av november eller tidigare. Till dess är Houellebecq under strikt bevakning för att undvika att han spårar ur som efter publiceringen av hans förra bok *Plattform* år 2001, då han sa att "islam är den dummaste religionen". Det fick försäljningen att stanna av.

AXESS: Samtidigt är det speciellt att förlaget inte tillåter en författare att ge några intervjuer.

DEMONPION: Han har givit ett par intervjuer, bland annat till *Le Monde*, *Nouvel Observateur* och en tv-journalist. Men allt är extremt kontrollerat. Alla hans gester och uttalanden studeras i förväg. När Houellebecq kom ut med *Elementarpartiklarna* 1998 hade han helt fria tyglar och uttalade sig som han ville i alla möjliga sammanhang. Men sedan det visade sig att han är en författare som kan vara explosiv är det slut på det. Det är för-

KAIRO

Sopstadens tvungna specialister

PROMENADEN i riktning mot Moqattam-kullen blir lång. Efter ödsliga motorvägar utan trottoarer skriker jag lite högtidligt in under en bebodd portal, sugas in som i en tunnel, och nu vimlar det plötsligt av folk överallt, tätt packade på varandra. Jag går förbi en sittande familj vars huvuden är det enda som sticker upp över de formliga berg av krossat porslin man just är i färd med att tugga sig igenom.

I nästa lilla kvarter staplas galgar, samtliga svarta, av plast enbart, sorterade för sig, medan familjen intill specialiserat sig på ståltrådgalgar. Tvärsöver gränden är det konservburkar av det större formatet som galler, som gammaldags kaffeburkar drygt, och så pågår det råmaterial för råmaterial hela sopstaden ut. Efter plastflaskeexpertisen följer folk som uteslutande tycks livnära sig på olika spolar till symaskiner, yxhandtag, ficklampsyktor, cykelnav, blomkrukor, sprayburkar, bensinfat, bildrör, jutesäckar och stanniol.

Sopsortering. I stadsdelen Zabaleen i Kairo specialiserar sig invånarna på olika sorters avfall. Foto: Stefan Foconi

Marken består av hårdstampad lera, något som med hänsyn tagen till att det per år faller mindre än 35 millimeter regn över Kairo knappast ställer till kaos. I händelse av att en vattenpost springer läck däremot – som nu – förvandlas marken snabbt till djupaste lervälling.

***

STANKEN ÄR formidabel i hettan. Enstaka hundar går och rotar i de tippor som till och med trasproletärerna ratat, fast katter är åtskilligt vanligare.

Trafiken är lika tät som långsam i trängseln. Små Toyota-pickuper vagnar som sprickfärdiga såpbubblor i groparna. Lastens jätteballonger liknar kepsar djupt nerdragna över bilkupéerna. Kanske får den instängda luften ekipagen att lyfta? En simplare presenning med snören kvider förbi, följd av ett sonderfalande mobilt plaststycke, rispat och fladdrande i vinden. Emballagen är uppenbart sköra, uppjätta av solljus och värme, och sveper nätt och jämnt in all sprickfärdig skrot.

Jag kommer till papperskvarte-

ren. Vissa invånare nöjer sig med grovsortering och skickar råmaterial lätt sållat direkt vidare. Andra sovrar noggrannare, viker ut, slår till och staplar det försmådda i distinkta högar, ända tills var och en av travarna uteslutande består av jämnstora röda ark här, hälften så stora i blått där, och så vidare och så vidare utan botten.

Inspärrade smågrisar betar med getter bland pappersavfallet, för flertalet av stadsdelens boende är kopter. Av alt- och basgrymtningar att döma finns det vuxna grisar också, men de hålls inomhus, i något slags svingarage.

Avsikten har hela tiden varit att gå vidare upp på höjden, till klippkatedralen, de fem kyrkorna och klostret; särskilt den helige Samaan, Garvaren, intresserar. Vägen dit är markerad av en skylt med en törnekrona, spikar och ett spjut. Diagonalt står skrivet från vänster till höger med allt mindre bokstäver: *Jesus Jesus Jesus Jesus Jesus*, och under detta: *God God God God God*. Till slut är det bara radiomasten kvar ovanför mig. Människor är finklädda här uppe. Äntligen en smula överblick.

De som tvingas bo bland soporna gör det i dag permanent. Översta våningarna saknar utan undantag tak, som växte husen alltjämt.

stås kommersiella intressen som ligger bakom. Det innebär att Houellebecq inte kommer att kasta något bränsle på brasan den här gången. Men pressen gör vad den kan för att hålla liv i debatten "för" och "emot" Houellebecq.

AXESS: Finns det fortfarande starka läger för och emot Houellebecq, det kan tyckas som om hela etablissemangen numera hyllar honom?

DEMONPION: Ibland när det pratas om den nya romanen får man konstigt nog intrycket att alla är mycket positiva, men man måste läsa kritiken mer noggrant. Den här gången är den mycket mer reserverad än tidigare. Recensionerna i *Le Figaro* och *L'Express* var ljumma. Det är en bok om leda och *Libérations* kritiker skrev ironiskt att Houellebecq väl förmedlar detta tema genom romanens 488 sidor. *Le Monde* avslutade sin recension med att säga att man måste anstränga sig för att komma igenom hela romanen. Jag tror dock att fenomenet Houellebecq kommer att leva vidare. Han har lyckats ta plats i medierna och det finns starka finansiella intressen bakom. Hans förläggare kan inte ta risken att försäljningen mattas av. Han har blivit en industri, nästan mer industri än litteratur. **RED.**

Våning för våning tornar upp sig rankare än rankt, kanske ett decennium jordbävningssungt, i bästa fall med en mindre vattencistern på taket.

***

NÄR JAG KOMMITTER igen och försiktigt kryssar i den lortiga gränden står där en serie sopvagnar på hjul så skeva att det är ofattbart att de ännu låter sig rubbas. Sidostyckena är i trä, förstärkta med snören, tejp och papp.

Jag får det dumma infallet att fotografera vagnarna, eftersom de är rörande tafatta som transportmedel, sliter upp minikameran för att trycka av en salva, men två ynglingar i kortbyxor, kepsar och plastskor – som lastar och lossar – står i vägen för dokumentationen och far genast ut med grova eder mot fotografen, så det blir inga bilder. Där passeras i alla fall en gräns. Men annars tycks det gå för sig att trampa runt här i Zabaleen, avskrädesamlarnas stadsdel, fast inga andra utböljningar gör det, varken Kairobor eller turister, utan enbart nyinflyttade – bland de sopsorterande inkorporerade ultraspecialisterna, detaljstaplarna, källsorteringens nödda och tvungna, nischade söner och döttrar.

STEFAN FOCONI

Forts. Rekviem över en slocknad ...

ret på andra sidan gatan eller redigerade vinspalten åt någon nedbantad provinstidning. Fria företagare degraderades till bidragstagare. I det långa loppet var dock de psykologiska följderna värre än de ekonomiska eftersom den nya lagen, denna lika irrationellt anakronistiska som aggressiva örfil, drabbade framför allt de rödgröna kärnväljare.

I det skedet valde Lafontaine att hoppa av. Han var först försvunnen, men dök efter några dygn upp i sin hemstad Saarbrücken. Han bar sin lille son på axlarna, bjöd journalisterna på champagne och förklarade att han hädanefter tänkte vara hemmapappa. Agerandet var redan symptomatiskt för de rödgröna. Något gick snett, verkligheten kolliderade med de luftiga idéerna och svaret blev då alltid denna omedelbara reträtt till en oantastlig position. En hemmapappa. En tysk hemmapappa. Karriären begravd i en sandlåda. Inför så mycket humanistiskt patos tystnade kritikerna.

*Flygbasen San Damiano,
Italien, mars 1999⁵*

MEN socialdemokraternas gradvisa upplösning i rivaliserande fraktioner tedde sig ändå som ett lyxproblem jämfört med de grönas genomgripande kris i samband med Kosovokriget. Partiet hade mer eller mindre fötts ur 70-talets tyska fredsörelse. Under den utomparlamentariska eran hade man ordnat sittblockader framför amerikanska militärbaser, demonstrerat mot Reagan och stationeringen av Pershing 2-robotar på tysk mark. Fienden hade alltid varit densamma: Nato. Knappt var fredsduvornas Joschka utrikesminister förrän Tyskland, för första gången sedan 1945, åter förde krig. De första stridsflygplanen lyfte strax före klockan sju på kvällen den 24 mars 1999. Alla tyska piloter återvände oskadda, medan Fischer behövde livvakter för att skydda sig undan partirötterna som slängde tomater, skanderade "Mörder" och kallade honom "Joschka Goebels".⁶

Trots detta utgör Kosovokriget undantaget under den rödgröna eran, eftersom det var den enda kris regeringen lyckades lösa på ett tillfredsställande sätt. Jag befarar att Fischers kritiker i utlandet inte riktigt förstår vilken bedrift det var att som tysk utrikesminister väga de självklara lärdomarna från förra seklet – "aldrig mera krig" och "aldrig mer Auschwitz" – mot varandra och sedan övertyga en alltigenom pacifistisk nation att det senare argumentet väger tyngre.

Berlin-Kreuzberg, våren 2005

I FEBRUARI uppgick antalet arbetslösa i Tyskland till 5 216 000.⁷ Av

Schröders andra mandatperiod är denna svindlande summa det enda bestående. Men det mest fatala är utan tvivel hur denna regering, som kom till makten för att den till skillnad från Kohl tycktes personifiera ett slags social "rättvisa", skickat alltför tyskar ut i en periferi utan återvändo. Omedelbart efter sitt maktinträde 1998 utropade Schröder Tysklands östra delar till en "chefsangelägenhet", något han själv skulle ta itu med. I verkligheten återupptod DDR under dessa år. Åtminstone äldre östtyskar emigrerade från den förbundsrepublik de aldrig känt sig hemma i och slog sig i stället ned i en inre exil där den socialistiska nostalgin snabbt blev trumf och demokrati ett föraktligt mode.⁸ I sitt eget intresse borde regeringen ha lotsat de yngre generationerna ut ur denna misär. Men då hade man varit tvungen att skapa arbetstillfällen, vilket är svårt eftersom ingen vill investera i en region där allt står stilla.

I spillror ligger också den gamla drömmen om det "multikulturella samhället". Åtminstone för Fischers väljare var det den kanske viktigaste frågan. Efter 35 år av nätt och jämnt tolererade "Gastarbeiter" i de tyska storstäderna ville gröna väljare se lika rättigheter för tyskar och immigranter, dubbla medborgarskap och fler utlandsfödda på attraktiva poster i samhället. Men sedan 1998 har murarna mellan turkiska och arabiska enklaver som Kreuzberg och Neukölln å ena sidan och resten av Tyskland å den andra blivit högre än tidigare. Det är som i forna DDR: parallellsamhällen där avsaknaden av framtidsutsikter leder till apati och kriminalitet. Under våren 2005 begicks fem hedersmord enbart i Kreuzberg. Likväl är de gröna fortfarande fångna i sin specifikt tyska masochism. De kan, i egenskap av tyskar, inte sätta ned foten och av "icke-tyskar" kräva ett liv på rätt sida av lagen.

Berlin, hösten 2005

EXPERIMENTET är över. Den exklusiva cigarren har slocknat. Bara några dygn efter valsöndagen är allt åter normalitet. Det märkliga är ju inte att regeringen har röstats bort, utan att den höll så länge, att Schröder lyckades hålla sig kvar över en andra mandatperiod.

Att han blev omvald 2002 berodde på att den rödgröna koalitionen modifierade sin strategi. 1998 hade Schröder valts för att han förkroppsligade samtiden, fyra år senare vann han röster på att framstå som en sympatisk gengångare från en mera heroisk epok. Utan att explicit utta-

la parallellen fick han Irakkriget att framstå som en fortsättning på Vietnam, och med sitt engagemang för översvämmade byar i östra Tyskland påminde han tyskarna om de lyckliga tider då alla gick runt och skramlade för Nicaragua.

I verkligheten hade Schröder, med sin fascinerande uppsättning av masker för rätt tillfälle (ömsom statsman, ömsom den vanlige knegarens beskyddare), för länge sedan förvandlats till en karikatyr på valsegraren från 1998. Det insåg de tyska väljarna,

men de gjorde möjligen misstaget att invaggas i föreställningen att det inte fanns några alternativ till kameleonten Schröder.

Och ändå, trots alla bittra uppvaknanden, trots besvikelserna och en ekonomisk kris som blivit kronisk: den där höstsöndagen för sju år sedan var Tyskland för några korta ögonblick ett lyckligt land. Jag erkänner det som läsaren säkert redan anat: jag var en av dem som gav koalitionen min röst. Vilket var alternativet? Ytterligare 16 år med Helmut Kohl, 16 år av mutaffärer och sauerkrautnationalism? Och vad hade hänt med landet om Kohl suttit vid makten under Kosovokriget, om Kohl hade vakat över vår säkerhet efter den 11 september? ■

¹ Se Ulrich Hesse-Lichtenberger, *Tor! The Story of German Football*, WSC Books: London 2002.

² Matthias Geyer, Dirk Kurjeweit, Cordt Schnibben, *Operation Rot-Grün. Geschichte eines politischen Abenteuers*, Deutsche Verlags-Anstalt: München 2005.

³ På svenska finns en utförlig genomgång av 68-generationen och skuldproblematiken i Barbro Eberans *Vi är inte färdiga med Hitler på länge än*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion: Eslöv 2002.

⁴ Motsatsen till skenanställning. Alltså ett arbetsförhållande där någon utger sig för att vara frilansare (frilansjournalist, konsult, timanställd lärare) men i själva verket får hela sin inkomst från en och samma arbetsgivare. För att stävja detta fattade regeringen beslut om ett maxibelopp (löjeväckande lågt) som arbetsgivaren per månad fick betala ut till sina frilansande medarbetare.

⁵ Alla orts- och tidangivelser gällande Kosovokriget är hämtade från *Operation Rot-Grün*.

⁶ Enligt Schnibben et al. ska han i det sammanhanget ha uppmanat sina gräsrotter att föreslå Milosevic till Nobels fredspris.

⁷ Siffror som av många betraktas som friserade. Se framför allt Heribert Prantl, *Kein schöner Land. Die Zerstörung der sozialen Gerechtigkeit*, Droemer/Knaur: München 2005.

⁸ Enligt en aktuell undersökning säger sig endast 40 procent av östtyskarna sympatisera med demokratin. Se vidare Wolfgang Herles, *Wir sind kein Volk*, Piper: München 2005.

Pengar pratar också i politiken

INBLICK/ Politisk tv-reklam. Kritikerna ser vilseledning och negativism, förespråkarna ser yttrandefrihet och direkt kommunikation. Ytterst handlar vår syn på politisk tv-reklam om vår syn på demokrati. Men det finns en medelväg.

JESPER STRÖMBÄCK
Universitetslektor i journalistik

I SAMBAND MED förra höstens presidentval i USA hade jag förmånen att vara gästforskare vid University of Florida. Eftersom Florida betraktades som en "battleground state" överöstes tittarna där med politisk tv-reklam, medan man i andra delstater knappt fick se en enda politisk reklamfilm. Som forskare kände jag mig lyckligt lottad över all denna politiska reklam. De vanliga Florida-bornarna var inte lika glada. Tvärtom var i princip samtliga jag talade med kritiska mot tv-reklamen. Den uppfattades bland annat som falsk och alltför negativ. Däremot var det för de flesta självklart att den måste vara tillåten. Det viktigaste argumentet för politisk tv-reklam gäller yttrandefriheten. Att förbjuda politisk tv-reklam på det sätt som Sverige gör innebär en begränsning av yttrandefriheten. Och den som inkräktar på yttrandefriheten inkräktar också på demokratin, punkt slut.

Så länge man ser demokrati som en fråga om största möjliga frihet är detta givetvis riktigt. Någonstans måste emellertid varje demokrati dra gränsen för vad som ska vara tillåtet. I USA exemplifieras detta av regler som begränsar friheten att visa nakenhet i tv, i Sverige av lagar och regler om hets mot folkgrupp och könsdiskriminerande reklam. Yttrandefrihetsargumentets styrka avgörs därför genom att man väger positiva och negativa effekter av utökad yttrandefrihet mot varandra.

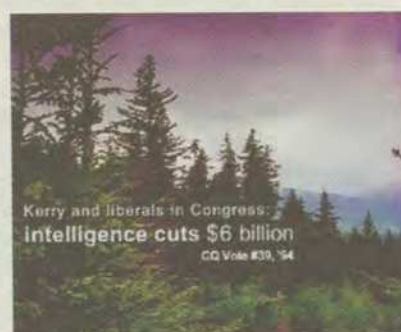
Ett annat centralt argument för politisk reklam handlar om politikernas möjligheter att komma till tals på sina egna villkor. I alla moderna demokratier är det via massmedierna politiker har möjlighet att nå allmänheten, och det är via massmedierna och journalistiken människor

huvudsakligen hämtar information om politik och samhälle.

I länder där politisk tv-reklam inte är tillåten tvingas politiker därför spela på journalistikens villkor. För att fånga människors uppmärksamhet måste politikerna först fånga journalisternas uppmärksamhet. Då måste politikens form, tempo och kanske även innehåll anpassas till mediernas logik och nyhetsvärderingar. Journalisterna blir grindvakter mellan politikerna och folket.

Politisk tv-reklam gör det möjligt för politikerna att nå folket direkt, utan journalistiska mellanhänder som alltid, om än i olika grad och på olika sätt, förvanskar och sätter sig till doms över deras budskap. Med tanke på att det är politikerna som är folkets främsta företrädare måste det finnas möjligheter för dem att ofiltrerat kommunicera med folket i de medier som människor faktiskt använder, menar förespråkarna. För de amerikaner jag talade med i höstas framstod det därför som märkligt, närmast odemokratiskt, att det inte finns något utrymme alls för svenska politiker att direkt kommunicera med folket genom tv.

ATT POLITIKER VIA tv-reklam kan nå folket direkt behöver dock inte vara positivt, i varje fall inte om man misstror politiker mer än journalister. I USA har det blivit vanligt med "ad-watches", artiklar eller inslag som analyserar tv-reklamen och försöker se om argumenten är sakligt korrekta eller inte. Resultaten varierar, men ett par saker är säkra. För det första väljer avsändarna alltid de argument som passar dem, det vill säga de ger alltid ofullständiga och fragmentariska bilder av verkligheten. För det andra dominerar negativa annonser över positiva annonser, det vill säga att man snarare attackerar motståndaren än argumenterar för den egna politiken.

Hotfull stämning. En reklamfilm mot John Kerry. Granskare av politisk reklam visar att negativism dominerar.

Följande är ett exempel på vilka uttryck den politiska tv-reklamen i USA kan ta sig: Från ett helikopterperspektiv får man se en stor och mörk skog. Sedan närmar sig kameran marken. En varg springer förbi. Stämningen är hotfull, vilket förstärks av speakerrösten: "I en allt farligare värld", börjar den, "även efter de första terrorattackerna mot Amerika, har John Kerry och liberalerna i kongressen röstat för att skära ned Amerikas underrättelsetjänst ...". Samtidigt ser man vargen i närbild. Efter en paus fortsätter speakerrösten: "... med sex miljarder dollar." Budskapet är tydligt: om John Kerry vinner valet kommer Amerikas försvar att försvagas. För att understryka detta avslutas filmen med bilder av en vargflock som reser sig upp från viloläge och närmar sig kameran. Speakerrösten säger: "Och svaghet lockar till sig dem som väntar på att skada Amerika."

Annonserna åtföljdes av hundratals andra politiska reklamfilmer, en del sponsrade av Bush- respektive Kerry-kampanjen, andra av så kallade 527s eller Political Action Committees (PACs). Beteckningen 527s härrör från den lagparagraf som gör det tillåtet att skänka obegränsade mängder pengar till grupper som är "fristående" från kandidaternas officiella valkampanjer; villkoret för att man ska få stödja "sina" kandidater är att det inte sker koordinerat med deras egna kampanjer. Lagparagrafen tillkom i ett försök att reformera systemet för finansiering av de amerikanska kampanjerna och hade till syfte att stoppa inflödet av "soft money".¹ Det dröjde dock inte länge förrän partierna och deras stödgrupper fann nya vägar att kanalisera pengarna.

I samma reformpaket ingick en ny bestämmelse vars syfte var att minska negativismen i tv-annonserna: kandidaterna blev tvungna att själva deklarera att de stod bakom budska-

pet i annonserna. Därför innehöll alla tv-annonser inför presidentvalet formuleringar i stil med: "I am John Kerry, and I approve of this message." Så långt var reformen framgångsrik. Däremot finns det inget som tyder på att tv-annonserna blev mindre negativa.

DÄRMED har vi satt fingret på två centrala aspekter när det gäller frågan om den politiska tv-reklamens innehåll och effekter: möjligheten att köpa tid för politisk reklam i tv ökar negativismen i valkampanjerna och kostnaderna för att bedriva dem. Om detta är i princip alla överens, oavsett var de står i frågan huruvida politisk tv-reklam bör vara tillåten eller inte.

Till tv-reklamens fördel i USA talar dock att den i regel handlar om sakfrågor och inte om det politiska spelet, som dominerar när journalisterna rapporterar om valen. Forskning visar också att människor inhämtar politisk kunskap genom den politiska tv-reklam. Å andra sidan hjälper kunskapen föga om den är missvisande. Det finns vidare forskning som hävdar att negativa tv-annonser bidrar till att öka människors politiska misstro och sänker valdeltagandet med upp till fem procent.

För kritikerna är domen därmed klar: politisk tv-reklam är ofta missvisande och övervägande negativ och negativ reklam ökar den politiska misstron och sänker valdeltagandet. Därmed underminerar den politiska tv-reklam demokratin.

UR ETT SVENSKT perspektiv är det märkligt att det är de borgerliga partierna som sedan några år tillbaka förespråkar att man ska tillåta politisk tv-reklam. De om några skulle förlora på en sådan reform; tillgången till pengar är avgörande och socialdemokraterna är det parti som historiskt sett har haft mest pengar att satsa på valkampanjerna. Särskilt mindre partier skulle bli förlorare.

Ett är nämligen säkert: politisk tv-reklam ökar radikalt kostnaderna för att bedriva och vinna valkampanjer. År 1996 var den genomsnittliga kostnaden för att vinna en plats i den amerikanska senaten 4,7 miljoner dollar, medan kostnaden för att vinna en plats i representanthuset var 673 000 dollar. Det året spenderade presidentkandidaterna sammanlagt 453 miljoner dollar på sina kampanjer, varav huvuddelen användes till att köpa tv-reklam. Sedan dess har kostnaderna bara ökat och uppskattningar talar om att uppemot en miljard dollar sammanlagt lades på tv-reklam inför höstens presidentval.

Att dessa pengar har betydelse visas av en genomgång av kampanjkostnaderna och valutgången i 1996 års val till senaten och representanthuset. I senatsvalet vann den kandidat som spenderade mest i 88 procent av fallen och i valet till representant-

huset var motsvarande siffra 92 procent.

Money matters, är den enkla slutsatsen, och det är som synes framför allt tv-reklam som driver upp kampanjkostnaderna till alltmer absurda nivåer i USA. Vill man begränsa eller reducera pengarnas betydelse i politiken gör man därför bäst i att bekämpa politisk tv-reklam.

DET ARGUMENT SOM jag själv anser väga tyngst till den politiska tv-reklamens fördel är att den ger politiker möjlighet att utan journalistiskt filter kommunicera direkt med folket. Det är märkligt att politiker inte har någon möjlighet att "gå förbi" journalisterna i det medium som människor förlitar sig mest på för information om politik och samhälle. Yttrandefrihetsargumentet är enligt min mening mindre utslagsgivande, förutsatt att man inte vill se en fullständigt oreglerad frihet.

Argumenten mot politisk tv-reklam väger dock tyngre. Pengar får en alltför stor betydelse i en politisk offentlighet i vilken möjligheterna att köpa så många 30 sekunders reklaminslag som möjligt får en avgörande betydelse för valutgången. Att den politiska tv-reklam sannolikt även i Sverige skulle bli negativ och ge människor snedvridna bilder av argumenten talar också mot den politiska reklam.

Ytterst är det dock en fråga om demokratisyn. Har man en deltagardemokratisk eller samtalsdemokratisk syn på demokrati är det viktigare att stimulera det politiska deltagandet och samtalet än att ge politiker möjligheten att ofiltrerat framträda i tv. Har man å andra sidan en konkurrensdemokratisk syn är det mest centrala värdet att det finns flera konkurrerande eliter att välja mellan. Då är politisk tv-reklam ett fullt legitimt medel i konkurrensen.

Det finns dock en medelväg, tillämpad i bland annat Storbritannien. Där får partierna gratis tid för att sända egenproducerade valändningar, så kallade "Party Election Broadcasts". Genom den modellen får partierna möjlighet att kommunicera direkt med folket i tv utan att pengarna blir avgörande.

Kanske är det dags att även i Sverige ge varje parti rätten att före riksdagsval sända förslagsvis en timme i SVT och TV4, fördelad på en eller flera sändningar. För det politiska deltagandets och det politiska samtalets skull vore det en idé värd att pröva innan vi släpper den politiska tv-reklamens ande ur flaskan. ■

1 Enligt den amerikanska vallagen finns det begränsningar för hur stora summor som får skänkas till kandidaterna och deras kampanjer, så kallade "hard money". "Soft money" innebär pengar som ges till partier och som inte får användas för att bedriva federala kampanjer, men som i praktiken ändå har använts till just detta.

F

å språkliga frågor är så okontroversiella som att man ska stava rätt. Svenska akademien talar om hur orden ska stavas, och ingen säger emot.

Inte undra på! Stavfel är ganska avslöjande för din person. Tänk dig tre personer som ska skriva vår. Den ena skriver vpr och vi ler överseende, för ett finger kan så lätt hamna på fel tangent. Den andre skriver vor och vi skruvar besvärat på oss över denna gränslösa okunnighet. En tredje skriver våran och visar sin slängigt vardagliga hållning. Stavfel låter oss blicka in i själslivet.

Och just därför vill vi ibland stava fel. Det är hejigare att skriva nu är det dax än dags. Men vi skulle aldrig drömma om att skriva daks. Men det kan bli problem. Hur skriver vi till exempel justa bananer? Ordlistan ger massor med förslag: just, juste, sjyst och schyst. Men så skriver inte folk. På Google hittar man 65 000 schysst, 9 000 schyst och bara 4 000 sjyst. Det är svårt att söka på just eftersom ... ja, just det. Men vanligt är det inte.

Ska vi stava fel ska det märkas att vi egentligen vet hur det ska vara.

Så här har det förstås gått till. Den fina snobbstavningen justa bananer passar absolut inte för ett riktigt vardagligt uttryck, och justea bananer är helt otänkbart fisförnämt. Alltså måste vardagligheten markeras på något sätt. Här krävs kreativ stavning.

Steg 1 blir att markera ett grovt, riktigt folkligt sj-ljud med den värsta sj-ljudsmarkör vi har i språket: sch. Under lång tid var detta en felstavning, men ordlistan har anpassat sig efter bruket. För säkerhets skull försöker Akademien sälja in en mjukare variant: sjyst. En mesig korrektversion, alltså.

Men den grövre sch-stavningen är inte helt riskfri. Kan någon inbilla sig att vi inbillar oss att just är ett tyskt och inte ett franskt låneord? Bäst att ta steg två och markera att vi verkligen vet att vi gör fel. Alltså in med två s som flagrant bryter mot våra dubbelteckningsregler; vi stavar ju last och inte lasst. Dubbelgarderat alltså. Somliga stannar inte där heller: det blir schüssta bananer och till och med schüssta bananer. Tyskare kan det inte bli.

För det är lika viktigt att markera ledig informalitet som att framstå som en kompetent rättstavare. Det är därför vi kan tänka oss att skriva åxå men aldrig ochså. Ska vi stava fel ska det märkas att vi egentligen vet hur det ska vara.

Just nu finns en marknad för felstavningar. Det finns till och med sanktionerade felstavningar. E-mail är engelska, och mejl är lika engelskt men dessutom felstavat. Detta är dock språkvårdarnas eget stavningsförslag. Bakgrunden är förstås att språkvårdare alltid får lite dåligt samvete då de sanktionerar ett engelskt ord. Och ett sätt att lätta detta samvete är att stava svenskt men tala engelskt.

Vi har också sms-trenden att använda en bokstav som stavelse-tecken. Först på plan, tror jag, var Q8 (som förresten redan lämnat planen). Det var en elegant förkortning för Kuwait Oil. Och sedan har vi fått Ntrepnad, 4tune och EQT, vilket ska utläsas som Equity. Ja, just det. När till och med ett riskkapitalbolag kan leka med felstavningar, då är det nog inte något att skämmas för att skriva schyssta bananer.

LARS
MELIN

Docent i svenska

Bokhösten har kommit till Europa

TYSKLAND:

Lärda monografier i stället för självkritik

IBLAND ÄR SKÖNLITTERATUR och humaniora som kommunicerande kärn – när ett ämne lämnar den ena behållaren dyker det upp i den andra. I Tyskland är nittonhundratalets historia ett sådant ämne. Ännu i våras präglades marknaden här av stora, provokativa faktaböcker: Götz Alys *Der Volksstaat*, boken om socialstatens genombrott i Tredje riket; Wolfgang Kraushaars två böcker om studentrevolten och dess redan tidigt antisemitiska och terroristiska drag; Jürgen Mantheys bok om Königsberg. Likt städare gick historikerna igenom det gångna århundradet, plockade upp lorten och försökte hitta svar på alla öppna frågor som hittills inte kunnat lösas,

inte av vetenskapliga utan mest av moraliska eller politiska skäl.

DET ÄR SAMMA ÄMNEN som nu återkommer i höstens romaner. Säl- lan har den tyska publiken väntat så intensivt på en skönlitterär bok som på Ingo Schulzes *Neue Leben*, "Nya liv". Av allt att döma kommer den att bli den stora uppgörelse med DDR som historikerna ännu inte kunnat skriva. Det kommer nu inte att dröja länge förrän tyskarna slutar plåga sig själva med ansvaret för nittonhundratalets katastrofer och stora konflikter.

Visserligen finns det en hel flod av böcker om hur Tysklands nuvarande ekonomiska problem bör lösas, hundratals anvisningar för reform och uppbrott och nytänkande. Men bortom denna mycket snabbt förgängliga läsning döljs återkomsten av en gammal genre: den stora boken som vuxit fram inom en akademisk specialitet, den lärda monografien med ett disci-

plinärt begränsat ämne. Historikern Joachim Radkau kommer med den kolossala biografin *Max Weber*, litteraturvetaren Winfried Menninghaus med *Hälfte des Lebens*, en lika stor avhandling om Hölderlin, islamvetaren Gudrun Krämer presenterar i *Geschichte des Islam* en lika imponerande som kompakt historia om den muslimska tron, konsthistorikern Astrit Schmidt-Burckhardt har i *Stammbäume der Kunst* undersökt hur ett avantgarde kommer till och socialpsykologen Harald Welzer ställer i boken *Täter* frågan om hur man blir massmördare. För fem eller tio år sedan, när de klassiska akademiska disciplinerna verkade vara i full upplösning, förvirrade av alla nya medier och bilder, skulle avhandlingar av detta slag knappast varit tänkbara. De som stadat upp har fullgjort sitt arbete – och det är den gamla grunden som går i dagen.

THOMAS STEINFELD

ITALIEN:

Musik, mode och mobiltelefonens ontologi

MUSIK, MODE, matematik och vetenskap är stora teman för de faktaböcker som kommer ut i Italien under hösten.

En betydande studie av kyrkomusikens historia, *Storia della musica sacra* av Luigi Garbini, kommer ut i november. Den analyserar hela den västerländska musikrepertoaren sedan antikens psalmer: polyfonins liturgi liksom Bach och gospel. En bok av Lidia Bramani som handlar om Mozart som "frimurare och revolutionär" har precis kommit ut och har redan blivit mycket omdiskuterad: *Mozart massone e rivoluzionario* hävdar att den store kompositören var allt annat än ointresserad av sin tid och att han betraktade fri-

FRANKRIKE:

Dystra ämnen och dramatiska tongångar

NÄR DET GÄLLER antalet råder det knappast någon brist på faktaböcker i höstens franska bokskörd. Branschen uppskattar dem till totalt 745 stycken, runt 70 fler än i fjol. Vissa talar om en "oroande överproduktion" eftersom marknaden för faktaböcker gick tillbaka i våras. Det är hårda tider, och tunga teman som muslimsk fundamentalism och Europas kris efter Frankrikes "non" lättar inte upp stämningen.

Mest dramatiska är tongångarna när den sinande råoljan diskuteras. Det talas om "slutet på oljans epok" och en "apokalyps" i böcker som *Panne sèche, la fin de l'ère du pétrole* av

David Goldstein och *Pétrole apocalypse* av Yves Cochet.

Större intellektuell tyngd kan man samtidigt vänta sig av den framstående islamologen Gilles Kepel som publicerar fyra föreläsningar under titeln *Du jihad à la fitna*. Medan jihad förväntas ena muslimer betecknar "fitna" snarare en splittring: inbördeskrig och bristande tro. I boken *Al-Qaïda dans le texte* presenterar Kepel även texter av den moderna islamismens mest framträdande figurer, bland andra bin Ladin.

PRESIDENTVALET år 2007 gör redan nu avtryck i boklådorna. Särskilt uppmärksammas är högerens uppstickare Sarkozy, till exempel genom antologin *Nicolas Sarkozy ou le destin de Brutus*. Socialisternas förre ledare Lionel Jospin kommer att göra sig påmind i oktober med en bok hos förlaget Gallimard.

Flera av höstens böcker drar sig till minnes gamla storheter, apropå 100-årsminnet av Sartres och Raymond Arons födelse liksom 10-årsminnet av Deleuzes död. Hannah Arendt ägnas en ny biografi av Laure Adler.

Ett nytänkande och spännande inslag levereras emellertid av antropologen Philippe Descola. I *Par-delà nature et culture* undersöker han hur och varför västerlandet, till skillnad från andra civilisationer, har ställt natur och kultur emot varandra. Boken har redan blivit hyllad av kritikerna, som kallar den "brilljant" och "revolutionerande".

Annars kan filosofen Jean-Luc Nancy kanske hjälpa oss att betrakta floderna av faktaböcker med nya ögon. I boken *Sur le commerce des pensées. Du livre et de la librairie* reflekterar han över denna bokbranschens "tankekommers".

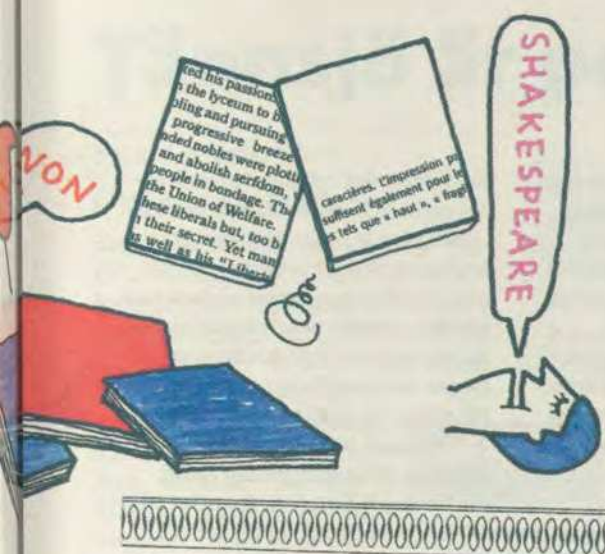
LISA IRENIUS

STORBRITANNIEN:

Skick och bruk är den nya trenden

EN MÄNGD krigsrelaterade böcker har i år publicerats till 60-årsminnet av andra världskrigets slut. En av de viktigaste är *Forgotten Voices of the Holocaust: a new history in the words of the men and women who survived*. Boken är redigerad av Lyn Smith och återger vår fortsatta utforskning av det närliggande förflutna genom muntliga vittnesmål.

De maktlösas röster är också temat för Simon Schamas *Rough Crossings: Britain, the Slaves and the American Revolution*. Schama följer de tiotusentals slavar som, under tiden för den amerikanska revolutionen, trodde att deras frihet häng-

Ny facklitteratur. Böckerna presenteras av Rosie Blau, litteraturredaktör för *FT Magazine*, Stefano Salis, journalist vid *Il Sole 24 Ore* kulturbi-laga *Domenica*, Thomas Steinfeld, litteraturchef på *Süddeutsche Zeitung*, och Lisa Irenius, gästredaktör på *Axess*.

Illustration: Pia Johansson

murarorden som ett sätt att ingå i ett gemensamt projekt.

PIERGIOORGIO ODIFREDDI, en bril-jant vetenskapsman, kommer ut med en bok om "den oförsämde mate-matikern", *Il matematico impertinen-te*, essäer, artiklar och reflektioner över vetenskapliga ämnen med utflykter till religion, politik, språk och litteratur. Ett liknande bidrag kommer från Luca Cavalli-Sforza, professor i genetik vid Stanford, som tillsammans med sin son Francesco publicerar pamfletten *Perché la scien-za*. De inbjuder till att fundera över hur de stora frågorna om liv och död kan återknytas till en alltmer omfat-tande vetenskaplig kunskap. Detta är också temat för den kände onkolo-gen Luigi Veronesi bok *Il diritto di morire*, om den delikata frågan om dödshjälp som hittills inte har berörts nämnvärt i Italien.

Ett mer vardagsfilosofiskt ämne är "mobiltelefonens ontologi", vilket

behandlas i en mer speciell bok som precis har publicerats i Italien. *Dove sei? Ontologia del telefonino* reflekterar över mobilens roll i människans till-varo och är en levande studie av det som har blivit västerlandets mest funktionella och använda pryl.

AVSLUTNINGSVIS kan en under-hållande bok av Sofia Gnoli nämnas, *Un secolo di moda italiana (1900-2000)* från det lilla förlaget Meltemi, som rör sig från sociala förändringar som har påverkat kläddanorna till stora designers som har gjort epok: sys-trarna Fontana, Emilio Pucci, Valentino, Armani. Ett annat bevis för att modesektorn fortfarande har en avgörande ekonomisk och kultu-rell betydelse i Italien är att landets prestigefyllda kulturinstitut Enci-clopedia Italiana Treccani precis har lanserat ett storstilat projekt: en *Enciclopedia della Moda* i tre volymer.

STEFANO SALIS

de ihop med att förbli britt snarare än att bli amerikan.

Samtidigt är Storbritanniens in-tresse för stora män oförminskat. Landmärket bland höstens biografi-er är *Shakespeare* av Peter Ackroyd, som belyser bardens liv, hans påstått katolska uppväxt och det samhälle som genererade pjäserna vi fortfa-rande älskar.

FÖR MER ALLDAGLIGA bekymmer introducerar Tim Harford *The Undercover Economist*, där han använ-der ekonomiska principer för att för-klara de val vi alla gör dagligen. Och Dava Sobel, vars *Longitude* bidrog till att placera vetenskapen i dess kultu-rella kontext, kommer nu med *The Planets* som undersöker solsystemet från myt och historia till de senaste rymdfärderna.

Konstlärare och konstforskare lär välkomna *Botticelli* av konsthisto-

rikern Frank Zollner, som lovsjung-er Sandro Botticellis målningar och renässansens konst och levnadssätt.

För jordiska snarare än konstnärliga njutningar kommer Nigel Sla-ters *The Kitchen Diaries: A Year in the Kitchen*. Vi eftersträvar alla att äta som Slater – hans vackra texter är en extra bonus.

BOKLÄDORNA ÄR numera överful-la av volymer om engelsk grammatik och vårt bruk och missbruk av språket. Lynne Truss, författaren vars överraskande bästsäljare *Eats, Shoots & Leaves* lanserade denna grammatiska trend, kommer nu med *Talk to the Hand: The Utter Bloody Rudeness of Everyday Life, or Six Good Reasons to Stay Home and Bolt the Door*. Skick och bruk är den nya grammatiken; imi-tationerna har startat redan innan Truss bok har publicerats.

ROSIE BLAU

Färre vill bli chef och chefen vill göra revolt

SJUTTIOALISTER ÄR INTE så sugna på att bli chefer, visar en svensk undersökning om "Morgondagens ledare". De vill i så fall kunna kombinera chefskap med familjeliv och de fruktar i större utsträckning än dagens chefer långa arbetsdagar. Risken är att det blir chefsbrist då fjuttioalisterna börjar droppa av.

I den mån chefskapet lockar sjut-tioalisterna är det i första hand som ett individuellt projekt, som "en utmaning" och en "möjlighet att utveckla sig själv".

– Den största lockelsen med att bli chef i dag är inte att leda män-niskor. Den största lockelsen är att förverkliga sina idéer. Och den största nackdelen med chefskapet är konflikter och personalproblem, ja det strul som förknippas med att vara chef, säger Mats Lindgren till *Axess*. Han är vd för institutet Kai-ros Future som har genomfört undersökningen tillsammans med tidningen *Chef*.

MEN I VILKEN utsträckning är det sjuttioalisterna som är annorlun-da – eller företagen och chefskapet som inte är sig lika? I Frankrike har sociologen François Dupuy varnat för en "chefernas revolt"; företa-gens mest trogna medspelare bör-jar förlora sitt engagemang. Det är dock företagen snarare än indivi-derna som har förändrats, menar Dupuy i en bok om denna *La fatigue des élites*, eliternas trötthet (Seuil 2005).

– Sedan mitten av 70-talet har det skett en grundläggande förän-dring av företagens organisation och kraven på cheferna. Tidigare hade företagen övertaget över kun-derna, men nu har kunderna över-tagat över leverantörerna, säger François Dupuy över telefon.

– När företagen hade övertaget över kunderna organiserade de sig utifrån sina egna problem. De byggde organisationer som snarare var avsedda att skydda medarbeta-rarna än att tjäna kunderna. Kun-derna fick stå för extrakostnaderna. Men i och med globaliseringen är kunderna inte längre redo att beta-la mer än nödvändigt och företagen har tvingats genomföra stora för-ändringar. Klimatet inom organi-sationerna har blivit hårdare.

Samtidigt reagerar olika genera-tioner på olika vis på företagens omvandling, menar Dupuy:

– De äldre, som har vant sig vid dåtidens arbetsformer, känner sig besvikna och rentav bedragna. De unga kommer i dag utan illusioner

till arbetslivet och håller från bör-jan stor distans till företaget och arbetet.

Också Mats Lindgren pekar på att företagen inte längre tar samma ansvar för sina medarbetare, vilkas lojalitet därmed minskar:

– Vi är på väg in i en ren merito-kрати. Den som inte klarar av att leverera åker ut. Då avgränsar man arbetet och gör så mycket som för-väntas av en och inte ett smack mer.

Undersökningen "Morgonda-gens ledare" liknar dagens chef vid en tigertämjare, ställd inför tre rytande tigrar: ledning, kunder och medarbetare, som alla tre har blivit mer krävande och trotsiga.

– Det är mycket tuffare att vara chef i dag än vad det var för tjugo år sedan. Man har mycket mer krav på sig, både uppifrån, utifrån och inifrån. Många chefer tycker det är kul också. Men det krävs väldigt lite för att man ska passera gränsen mellan flow och katastrof. Man ser på chefer i dag att de har mer arbets-relaterade psykiska besvär än andra, säger Mats Lindgren.

François Dupuy talar om en inre motsägelse i chefsrollens utveck-ling. Den kombinerar numera stö-rre ömsesidigt beroende och större individuellt ansvar. Utan något definitivt svar på vad som beror på vad kan man konstatera att just denna situation rymmer det sjut-tioalisterna räds mest: brist på självständighet och risk för person-konflikter. Om den typiske sjuttio-talisten hellre väljer andra vägar är risken att främst generationens mer udda och avvikande personlig-heter söker sig till chefskapet. De kan få särskilt svårt att finna sin plats i företagen. Som det låter i ett uttalande av en vilken personalchef, återgivet av Dupuy: "Jag måste dela in de anställda i två grupper, 'anpassningsbara' och 'icke anpass-ningsbara'. Jag vet inte i vilken grupp jag ska placera mig själv!"

RED.

Utsatt chef. Kraven kommer från alla håll. Foto: Corbis/Scanpix

AXESSKOMMENTAR

Det är tur att professorerna "extraknacker"

Det dök upp ett scoop kring universitetslärares "bisyssor" i studenttidningen *Gaudeamus* (nr 5 2005). Några lärare, däribland några "kändisar", hade skrivit artiklar och föreläst utanför universitetet och sedan inte lämnat uppgifterna till huvudarbetsgivaren. Perspektivet i artiklarna var att en rad professorer tar lätt på sin anställning och tjänar storkovan på annat håll. Föreläsningshungriga studenter riskerar att bli undernärda.

Någon vecka senare dök samma artikel upp i *Dagens Nyheter* (14/9 2005). Nej, nej, skribenterna var förstås andra, men siffrorna, urvalet granskade personer och flertalet intervjuade var desamma. Ändå

står det "DN har granskat". Skulle man nu upprepa plagiathistorien med Peter Borgström, med den skillnaden att det nu gällde en studenttidning, inte amerikanska artiklar? Nej, redan dagen efter förde man in en rättelse, hur man nu kan rätta frånvaron av källhänvisning. Det borde redan från början ha stått "DN har granskat en granskning av *Gaudeamus*", fast det låter inte så bra, det får erkännas.

Men det följde med mer än siffror och personer när artikeln publicerades en andra gång. Perspektivet var detsamma. Professorer och docenter nöjer sig inte med sin inkomst från universitetet och "extraknacker" därför. De riskerar

att vansköta sina egentliga uppdrag för att i stället berika sig på annat håll. Dessutom håller de tyst om sina bisyssor och bryter därför inte bara mot avtalet med universitetet, utan också mot lagen.

Vi på Axess blev förstas lite oroliga. Ett stort antal av våra skribenter återfinns bland de mest profilerade och framstående akademikerna. Själva utgivningsidén bygger på universitetets tredje uppgift, som säger att forskare inte endast skall sprida sin visdom inom universitetets murar, utan också utanför. Skall nu dessa skribenter dra öronen åt sig? De flesta akademiker tycks nämligen uppfatta en essä eller en recension som en del av deras arbe-

te, medan det nu plötsligt definieras som en konkurrerande bisyssla.

Nej, det är inget problem att en professor skriver artiklar eller för den delen lyckas skriva en bok som blir läst utanför akademien. Inte heller att det sker mot ersättning (ingen skall inbilla sig att professorer tjänar så hiskligt mycket). Visst är principen om redovisning av uppdrag vid sidan av tjänsten riktig, men bakom *Gaudeamus* och *DN:s* siffror tycks det dölja sig sådant som i första hand rör tredje uppgiften. Både avundsjuka och girighet tillhör dödssynderna, men det är knappast girighet som ligger bakom några välskrivna artiklar.

RED.

AXESSKOMMENTAR

Rationalitet och irrationalitet i massamhället

Trots alla anspråk på att vara en självständig individ händer det ibland att man tvingas inse sin delaktighet i en massa. Sällan blir detta så tydligt som kring julen. Man vill förflytta sig någonstans, hälsa på någon, göra en mindre resa ... och redan i september är de flesta biljetterna slut. Ofrivilligt noterar man att man ingår i en massas rörelser.

Att massan är dum, irrationell och smått galen har hävdats i minst ett sekel, alltsedan den franske socialpsykologen Gustave Le Bon förklarade att individen i massan sjunker till civilisationens botten. En dyster diagnos, särskilt för den som mot sin vilja blir en del av denna formlösa substans. Men befriande nog har det kommit ny, socialpsykologisk forskning som vill visa att massan inte är så dum trots allt. Tvärtom är dess

agerande rationellt och möjligt att både förutse och förebygga. Det är inget konstigt med att folk rusar mot utgången när det brinner, säger den brittiske experten Keith Still till *Financial Times* (9/9 2005).

Nej, just det. Det är heller inget konstigt med att Houstonbor flyr orkanen Rita, eller att man passar på att åka bort under en storhelg med flera lediga dagar. Den verkliga galenskapen, säger Still, är oförmå-

gan att erkänna massans egenskaper och anpassa strukturerna därefter. Professor Dirk Helbing med flera vid universitetet i Dresden har med hjälp av datorsimulationer studerat hur stora mängder människor agerar i olika utrymmen. Till skillnad från vad man kanske kan tro är det inte alltid bra med breda utgångar, för då försöker folk bara gå förbi varandra. Inte heller vändkors är en god idé när många människor ska

komma ut ur en lokal samtidigt, för då skapas snabbt långa köer. Befintliga konstruktioner är ofta dåligt uttänkta.

Detta är precis vad man vill höra när man är för sent ute för julresan: det är inte ens eget fel. Galenskapen ligger i att strukturerna inte är som de borde vara. Att staten, marknaden eller vem det nu må vara inte förmår reglera mekanismer av utbud och efterfrågan. Den osynliga handen har misslyckats ännu en gång.

Ändå är det svårt att helt sätta bort den djupt rotade uppfattningen att det är något märkligt över massans rörelser, som då X antal svenskar samtidigt förflyttar sig till Asien över julen. Rationalitet och irrationalitet är, liksom ansvar, kluriga begrepp i det globala massamhället.

RED.

ORDET

Avkännande konservatism ...

... borde vara en beteckning på de svenska moderaternas svar på George W. Bushs "medkän-

nande konservatism". Reinfeldt känner helt enkelt av vad som går hem i stugorna.

Besserwisser av Anders Mathlein

Tännsjö är politiker han också

PER LANDGREN

Riksdagsledamot för kd

TORBJÖRN TÄNNSJÖ kan som professor sova gott även med en borgerlig regering. Men vi förstår hans oro. Han har ju genom åren offentligen utsett sig själv till en etikens *enfant terrible* eller till "den nyttiga moralens allsmäktige kamrer", som Lars Gyllensten kallade honom i *Moderna Tider* 1994. Han förnekar människovärdesprincipen och, som FN uttrycker det, "det inneboende värdet hos alla medlemmar av människosläktet och deras lika och oförbytterliga rättigheter". Han har gått emot kriminalisering av barnpornografi och har invänt mot "Holocaustkampanjen". Han har uttalat sig mot kriminalisering av köp av sexuella tjänster och mot kriminalisering av drogbruk. Men han pläderar naturligtvis också för en hel del. Han vill med gen-tekniken "skapa en bättre människa". Han är för utsorterande fosterdiagnostik, för selektiva aborter, för abort på vilka grunder som helst (till exempel kön, begåvning eller hårfärg), för dödshjälp och för själv-mordskliniker. Han vill även vidga möjligheterna att döda "icke besluts-kapabla" människor, såsom senil-dementa och svårt psykiskt sjuka, och är till och med principiellt för att vid transplantation döda en för att rädda två. Det mesta, om inte allt av detta, är för honom moraliskt tvingande!

Det känns lite märkligt när denne professor med så bestämda åsikter vill berätta för *Axess* läsare att vi kristdemokrater minsann anser oss sitta inne med den moraliska sanningen, att vi inte tål universitetens öppna ifrågasättande och systematiska sanningssökande och dessutom vill att

samme professor i sin undervisning "ska lära ut att värderalismen är en riktig hållning". Han har fått allt det där om bakfoten – *nolens volens* – och som en desperat politiker agerar den gamle kommunisten som om anfall är bästa försvar. Tännsjö är naturligtvis inte så förment objektiv som han vill påskina. Visst, han vill säkert ta fram de bästa argumenten för de olika etiska synsätten i sin undervisning, men han kan ju försöka inbilla *Axess* läsare att han i sin akademiska gärning skulle personifiera den upphöjde, fristående och sanningssökande filosofen, som fri från dogmer och fördomar söker svar på de stora etiska och politiska frågorna utan att på

något sätt påverka sina elever.

NEJ, TÄNNSJÖ är naturligtvis politiker han också. Som professor i praktisk filosofi, det vill säga etik och politik, är han ett slags heltidsanställd akademisk politiker vid sidan av partipolitiken och han använder sin skattefinansierade plattform för allsköns etisk och politisk opinionsbildning. För 30–40 år sedan ägnade sig de flesta praktiska filosofer vid universiteten åt att beskriva och analysera den etiska och politiska verkligheten. Nu för tiden, anförda av den australiensiske etikern Peter Singer, tävlar de i att ta ställning och ge vägledning i små som stora frågor utan risken att ratas av väljarna efter fyra år.

Tännsjös utilitarism går tvärs emot de internationella politiska samfundens grundläggande dokument om människovärde och mänskliga rättigheter. Det FN och Europarådet mejslat fram i form av naturrättsliga deklarationer och konventioner efter förödande världskrig och

vansinnesdåd under första delen av 1900-talet är för Tännsjö bara en hotande statsfilosofi. Alla politiska beslut speglar nog innehållsligt en viss moralfilosofisk hållning, oavsett om den är medveten eller konsekvent tillämpad. Att det finns olika moralfilosofier ändrar inte på det. Vi redovisar vår. Det borde andra partier också göra. Eller menar Tännsjö att regeringen inte ens har någon antydning till politisk filosofi bara för att man inte redovisar någon? För en borgerlig regering är det inte aktuellt att påbjuda en viss politisk filosofi. Däremot skulle vi kunna motverka en utilitaristisk ensidighet genom finansiering av någon professur med inriktning på naturrättsteori och personalism om nu kompetensen skulle finnas och något lärosäte ha intresse av det.

Vad Tännsjö tycks ha svårt för är att även politiker tar avstånd från och varnar för hans politiska filosofi, utilitarismen. Upprinnelsen till sommarens debatt om Stockholms bioetiska centrum var ett pressmeddelande den 15 maj att ett "Bioetiskt centrum etableras vid universitetet" med Tännsjö som direktor. Syftet sades bland annat vara att bedriva forskning "om konstgjord befruktning ska vara föremål för offentlig finansiering och om alla insatser bör sättas in för att rädda extremt för tidigt födda barn till livet". Men detta centrum ska också erbjuda "etisk handledning" för Sveriges kommuner och landsting. Är det inte rimligt att Tännsjö själv lär sig skilja på varning för hans idéer och åsiktsförbud? Vi står upp även för Tännsjös grundlagsskyddade rättigheter.

HAN FÅR naturligtvis ha vilken etisk och politisk övertygelse han vill. Men skall landsting och kommuner använda skattemedel för att få "etisk handledning" av ett bioetiskt cen-

trum som inte utgår från människovärdesprincipen och FN:s deklaration om mänskliga rättigheter? Detta centrum har ju inte ens någon etisk grundsyn.

Vad skulle Tännsjö säga om ett rasbiologiskt institut som utan samtycke experimenterade på människor? Rymt det inom den akademiska friheten? Bör det skattefinansieras? Vad säger den hedonistiska utilitarismen om det? Den samlade njutningen skulle kanske under vissa omständigheter rentav kunna öka? Är mänskliga rättigheter bara en teori bland andra? Är mänskliga rättigheter något som filosofen i sin yrkesverksamhet kan åsidosätta om en utilitaristisk kalkyl skulle tala för det? Kanske till och med när en professor examinerar och betygsätter? Fel i sig kan det ju inte vara för en konsekvensetik, men studenterna borde ju få veta. Eller Tännsjö kanske bara undviker att kalkylera i sådana lägen? Han menar ju att utilitarister till exempel bör tillåta sig "spontanitet" i sina förhållanden till "nära och kära".

Den vägledning som SBC:s direktor personligen tillhandahåller bygger på en moralfilosofi som strider mot FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Därför avråder vi kommuner och landsting från att hämta etisk vägledning därifrån, så länge grundsynen inte är densamma som inom västerländsk sjukvård och till exempel den hävdvunna läkaretiken. Konstigare än så är det inte. Som akademiker är Tännsjö fri, men han kan inte räkna med att stå oemotsagd när han filosoferar högt och offentligt om etik och politik. Han kan säkert orientera sina elever i värde-teori och etiska teorier, men hans utilitaristiska vägledning vill vi varna för. Den är en fara för sjukvården och faktiskt för hela mänskligheten. Just så allvarligt är det. ■

SVAR: Kd angriper återigen den akademiska friheten

Jag frågade ledarna för fp, m och c hur de förhåller sig till kristdemokraternas syn på akademisk frihet. Något svar har jag inte fått, vilket jag med oro noterar. I stället går Per Landgren till förnyat angrepp mot mig och mot den institution där jag är verksam. Som jag påpekade i min ursprungliga artikel är kristdemokraterna unika i svensk politik i det att de håller sig med en bestämd filosofi. De avvisar bland annat värdenihilismen och utilitarismen, lärar som har både anhängare och kritiker bland framstående samtida filosofer. Det ligger nära till hands för ett parti som håller sig med en egen filosofi att vilja omvandla den till statsfilosofi. Så

har marxistiska partier gjort i många sammanhang. Så gjorde katolska kyrkan under medeltiden. Den frestelsen har kristdemokraterna också fallit för.

Landgren gör ett nytt angrepp på den akademiska friheten och skriver: "Den vägledning som SBC:s direktor personligen tillhandahåller bygger på en moralfilosofi som strider mot FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. Därför avråder vi kommuner och landsting från att hämta etisk vägledning därifrån, så länge grundsynen inte är densamma som inom västerländsk sjukvård och till exempel den hävdvunna läkaretiken."

Utilitarismen är en grundläggande

morallära medan FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna är en text som framkommit genom segdragna förhandlingar mellan olika parter, tänkt att tjäna som internationell rätt. De är inte jämförbara storheter. Utilitarismen är varken förenlig eller oförenlig med denna text. Utilitarismen är inte heller något som lärs ut vid det bioetiska centret. Där lär vi över huvud taget inte ut någon bestämd lära som den riktiga.

Landgren kräver att filosofiska institutionen i Stockholm borde lägga sig till med en gemensam "grundsyn" i moralfilosofiskt hänseende, och att vi skulle ha den som utgångspunkt för vår undervisning. Vi skulle alltså

övergå från kritisk reflektion till propaganda för en viss bestämd och för tillfället rådande "läkaretik".

Båda dessa krav innebär allvarliga övergrepp på den akademiska friheten. Vi som arbetar vid institutionen förbehåller oss rätten att ha olika grundläggande uppfattningar, liksom rätten att inte lära ut någon av dem som vetenskapens nuvarande ståndpunkt. Inte bara grundläggande moralfilosofier ska underkastas kritisk prövning, det gäller också den just nu rådande läkaretiken. Hade vi inte detta förhållningssätt vore vi inte seriöst arbetande akademiska filosofer.

TORBJÖRN TÄNNSJÖ

Könspolitik går före akademiska meriter

JOHAN TRALAU

Statsvetare

DET HÄNDER INTE så ofta att forskare vid svenska universitet ställer till skandal eller får särskilt mycket uppmärksamhet i medierna. Nu har det hänt. De två feministiska professorerna Eva Lundgren och Tiina Rosenberg har varit mycket omtalade under våren och sommaren. Men få har velat ta i grundproblemet, nämligen att Lundgrens och Rosenbergs ställning och professorstitlar i så hög grad är resultatet av att den socialdemokratiska regeringen under ett antal år har politiserat forskningen på ett flertal sätt.

Sociologiprofessorn Eva Lundgren vid Uppsala universitet rörde upp en folkstorm när hon i Evin Rubars program *Könskriget* i SVT sade att det i Sverige finns omfattande pedofilnätverk bestående av högt uppsatta män som har ritualmordat eller utnyttjat "hundratals" spädbarn. Uppsala universitet har tillsatt en utredning om hennes forskning, en anmärkningsvärd och litet märklig åtgärd. För ett universitet med anspråk är det förstås besvärande när en av dess mest kända forskare odlar politisk extremism i omedelbar anslutning till sin forskning. Men det problem som bör oroa den som är intresserad av ett frihetligt samhälle är inte främst att forskare framför besynnerliga, stötande eller absurda ståndpunkter. Betydligt mer problematiskt är det om personerna i fråga har tillåtits bli professor på just de villkoren. Journalistikprofessorn Stig Hadenius, som har gått igenom materialet kring förarbetet, har i en förtjänstfull artikel på DN debatt (29/7 2005) visat hur Lundgrens professur i sociologi med inriktning på mäns våld mot kvinnor i själva verket var en helt och hållet politisk tillsättning.

Även den som inte är bekant med den akademiska världen bör förstå hur snäv en sådan tjänstebeskrivning är. Professurer är ofta inriktade på hela ämnet, exempelvis sociologi, eller kanske på någon mer betydande deldisciplin, som folkrätt eller straffrätt. Men sociologi med inriktning på mäns våld mot kvinnor är en oerhört liten del av sociologiämnet, och en misstänkt liten del. Hade teologen Eva Lundgren kunnat få en professur i sociologi i sedvanlig konkurrens? Hon behövde inte ens försöka. Det gällde ju en tjänst som var

gjord för just hennes mycket specifika forskningsinriktning.

GENUSPROFESSORN Tiina Rosenberg har blivit en politisk halvkändis som en av grundarna till Feministiskt initiativ. Medierna har ofta lyft fram att hon är just professor. I en recension i *Tidskrift för litteraturvetenskap* (2000:2) avslöjade Ingeborg Nordin Hennel att åtminstone några delar av Rosenbergs andra bok *Byxbegär*, en "queer"-studie om kvinnor i manskläder på scenen, var direkt tagna från en bok skriven av två andra forskare. Rosenbergs formuleringar var bitvis identiska med deras – med recensentens ord: "utan citations-tecken eller andra markörer för att det hon säger härrör från denna undersökning".

De passager som recensenten hade hittat på sidorna 24–25 i Rosenbergs bok kom alltså från den svenska översättningen av Dekkers och van de Pols *Kvinnor i manskläder*, sidorna 66–68. I denna bok heter det exempelvis: "De mer eller mindre accepterade formerna av tillfällig förklädnad, som exempelvis på resa eller under karnevaler och festligheter, bidrog till att upprätthålla denna tradition." Det skall jämföras med Rosenbergs ord: "De mer eller mindre accepterade formerna av tillfällig förklädnad, som exempelvis på resa, i samband med karnevaler, maskerader, andra festligheter och på teaterscenen, bidrog till att upprätthålla denna tradition." Inga citationstecken, ingen fotnot: inget visar att meningarna sänks som på något ord är tagen från en annan bok. Recensenten visar många fler exempel där meningar i Rosenbergs text i princip är identiska med förlagan utan att dessa markeras som citat eller ens referat och påpekar dessutom att hon inte har gjort någon ingående granskning av detta, utan bara ett stickprov, varför vi inte kan veta hur stora delar av boken som kan vara kopierade ur andra forskares texter.

Sådana överensstämmelser vore tillräckliga för att leda till underkännande om det rörde sig om en student som hade lagt fram arbetet som examensarbete. Man kan förstås inte veta om det var avsiktligt eller bara på grund av slarv, alltså bristande professionalism. Men Rosenberg har därefter givit ut en oförändrad andra upplaga, vilket otvivelaktigt gör det till just forskningsfusk. En disciplinnämnd med självaktning hade hur som helst ansett det vara ett plagiat.

Omtalad professor. Men få vet att Rosenberg har anklagats för plagiat.

Foto: Pressens bild

Rosenberg har i stället belönats med att bli professor.

Hade hon på två böcker, varav den ena bevisligen delvis är kopierad från tidigare forskning, kunnat bli professor i det ämne hon en gång disputerade i, teatervetenskap? I de flesta kulturvetenskapliga ämnen anses det att man skall ha skrivit tre eller fyra riktiga böcker för att kunna bli förklarad professorskompetent. Rosenberg behövde inte ens försöka. Genusvetenskap och andra könspolitiska ämnen erbjuder en genväg för personer som saknar meriter för att klara sig i den konkurrens som gäller i universitetsvärlden i övrigt.

PROBLEMET ÄR alltså inte att vi har professorer med besynnerliga åsikter; sådana behövs i ett samhälle som inte vill ha åsiktsdiktatur. Problemet är i stället att vi har professorer med galna åsikter som har blivit professorer på grund av att deras åsikter i så hög grad sammanfaller med regeringens. Och problemet är att rege-

ringen med hjälp av en räddhågsen universitetsvärld utan självkänsla har skapat egna karriärvägar och egna resurser för forskare som kanske saknar tillräckliga vetenskapliga meriter, men väl har en könspolitisk dagordning som regeringen vill stödja. När Margareta Winberg i dokumentären *Könskriget* fick frågan om hur hon ställde sig till att många forskare avvisar "könsmaktsperspektivet" såsom ovetenskapligt svarade hon att "om man vill omvandla ett samhälle, och det är ju faktiskt vad regeringen har sagt [...] så måste man ju gå in på alla olika områden som har betydelse för förändringen, och utbildning är ju ett oerhört strategiskt viktigt område, och är det så att man inte, om man inte förstår detta och därmed arbetar på det här viset, så gör man ju motsatsen till den officiella politiken". Tydligare kan man inte säga att man inte har förstått idén om självständiga universitet där vetenskapen tillåts avgöra vad som är sant eller riktigt, utan att man har en föreställning om att universitetet är en sorts myndigheter som skall utföra beställningsarbeten för att bekräfta regeringens världsbild.

REGERINGEN har de senaste åren politiserat forskningen genom att tillsätta politiskt angenäma eller anpassliga personer i styrelser och konsistorier. Man har avskaffat professorernas oavsämlighet, som av tradition skall syfta till att universitetet ska granska politikerna kritiskt och inte snegla ängsligt på dem. Man har bland annat genom Vetenskapsrådet skapat extra anslag för forskning med rätt åsikter, per-

spektiv och resultat, anslag som alltså inte behöver sökas i sedvanlig konkurrens. Och man har sist och slutligen kringgått och kortslutit det akademiska meritssystemet genom att skapa forskningsresurser och tjänster som tillsätts inte utifrån universitetets egna normer, utan på grundval av idéer om revolutionär könskamp. ■

... man har en
föreställning om
att universiteten
är en sorts
myndigheter
som skall utföra
beställnings-
arbeten ...

Ax:son Johnson-stiftelsen på tv

Global Axess

Global Axess sänds i TV8 på tisdagar kl 21.00, med repris på söndagar kl 23.00.

4 OKTOBER

Romariket och nutida imperier. Journalisten och författaren Peter Bender intervjuas av Thomas Steinfeld.

11 OKTOBER

Europa eller EU. Professor

Charles Maier intervjuas av Thomas Gür.

18 OKTOBER

Det kinesiska imperiets historia. Dr Ross Terrill, Harvard University, intervjuas av Thomas Gür.

25 OKTOBER

EU är fantastiskt. Töger Seidenfaden intervjuas av Thomas Gür.

A stylized illustration on a red background. A large man in a black suit and white shirt with a grey tie is walking towards the left. He has a speech bubble coming from him that says "Next stop, London." He is holding a large brown suitcase in his left hand and waving with his right hand. On his left chest is a white circular badge with the letters "AB" in black. In the bottom right corner, a small woman in a blue dress and a yellow hat is walking away from the man. The floor is a light tan color.

Next stop, London.

TEMA:
FÖRETAG PÅ
FRIARSTRÅT

Nu är företag åter pigga på att gifta sig i nöd och list. Penningstinna sneglar de över nationsgränserna i jakt på ett gott parti. Sist det begav sig, under it-boomen, gick det inte så bra. Kanske blir förbindelserna lyckligare och varaktigare denna gång. Om konsumenterna blir lyckliga är en annan fråga.

Ny våg av fusioner har nått Europa

REPORTAGE/ Företagsromanser över gränserna.

Den nya våg av sammanslagningar som startat i USA har nått Europa och många uppgörelser sker nu över nationsgränserna. Förra gången företag gick ihop, i samband med it-bubblan, slutade det inte så lyckligt, men kanske går det bättre denna gång.

VENDELIN VON BREDOW

Pariskorrespondent för *The Economist*

Översättning av Inger Johansson

SAMMANSLAGNINGAR av företag sker i vågor. En sådan våg kom i början av 1970-talet, i slutet av 1980-talet följdes den av en hel rad fusioner. Den senaste vågen tog fart med it-bubblan med början 1998 och nådde sin höjdpunkt med telekomindustrins spektakulära kollaps 2000. Efter några eländiga år med låg köpaktivitet i bolagens styrelserum inleddes så den senaste raden av företagsäktenskap förra året i USA. Under början av 2005 nådde vågen också Europa.

Företagsköpen har gått upp med 50 procent på alla europeiska marknader. Frankrike går i spetsen med uppgörelser över gränserna. Franska företag lade under årets första sju månader nära 60 miljarder dollar på köp av andra europeiska företag, enligt undersökningsföretaget Dealogic. Dryckestillverkaren Pernod Ricard köpte sin brittiska konkurrent Allied Domecq, energiföretaget Suez köpte den belgiska elproducenten Electrabel och France Telecom övertog den spanska mobiltelefonoperatören Amena. Den aggressiva budgivningen kommer troligen att fortsätta hela året: den sista augusti lade byggföretagsgruppen Saint Gobain ett fientligt bud på brittiska BPB som är världens största gipsskivtillverkare.

Italien toppar listan över största volym i sammanslagningar och förvärv. Huvudparten av uppgörelserna i landet var allianser mellan inhemska företag, men en italiensk bank gjorde också årets största förvärv hittills i Europa, nämligen UniCredito som övertog tyska HypoVereinsbank för 19 miljarder dollar.

Tyska företag har börjat köpa både inhemska och utländska företag. Den 21 augusti aviserade fraktdivisionen inom turism- och transportföretaget TUI att man hade för-

värvat CP Ships, en koncern för containerfrakt med en stor del av sin verksamhet förlagd till Kanada. Medieföretaget Axel Springer köper tv-bolaget ProSiebenSat 1. Den bayerska sportskottillverkaren Adidas vill ta över amerikanska konkurrenten Reebok. Vidare ryktas det om övertag av Commerzbank och lastbilstillverkaren MAN.

"Vi befinner oss i inledningsfasen till en ny period av företagsfusioner", säger Jeffrey Rosen, som delar ordförandeskapet för investeringsbanken Lazards avdelning för europeiska investeringar. Enligt Rosen kommer uppköpsverksamheten att öka i år och nästa år, förutsatt att systemet inte drabbas av någon genomgripande chock utifrån, liknande den svarta måndagen 1987. Den stora frågan är nu i vilken utsträckning det ökande inflytandet från riskkapitalfonder kommer att påverka sammanslagningar och uppköp i Europa, och huruvida uppgörelser över gränserna kommer att driva på skeendet trots de politiska beslutsfattarnas protektionistiska tendenser.

DEN FRÄMSTA drivkraften bakom den aktuella trenden av sammanslagningar och uppköp är att företagen gör stora vinster. Efter att ha kompenserat sig för den förra fusionsvågens överdrifter med kostnadsnedskärningar, omorganiseringar och utförsäljning av fristående verksamheter, visar många större bolag starka bokslut och goda kassaflöden. De låga räntorna underlättar finansieringen av uppgörelserna. Förändringar i regleringen av till exempel telekomindustrin och

vatten- och energibolag är ytterligare en orsak till att vi nu ser allt fler företagsromanser.

Men det kanske starkaste incitamentet är tillförsikt. I år är företagen återigen beredda att köpa, säger Anthony Burgess, chef för avdelningen för sammanslagningar och uppköp på Deutsche Bank. Förra året skulle aktieägarna troligen ha motsatt sig att France Telecom gjorde ett större förvärv, sedan den franska regeringen bara två år tidigare hade räddat det forna statsmonopolet från konkurs. Men aktieägarna stödde bolagets förvärv av Amena nyligen, ett klokt strategiskt beslut, trots att köpet skedde till fullt pris. France Telecom-aktierna sköt i höjden efter tillkännagivandet, precis som Pernod Ricard-aktierna och Suez-aktierna gjorde när deras respektive förvärv offentliggjordes. "Detta innebär en markant förändring i marknadens syn på företagsförvärv", säger Anthony Burgess.

Också företagsledarna är optimistiska. Enligt Goldman Sachs förtroendeindex för verkställande direktörer, en undersökning bland bankens företagskunder som görs en gång i kvartalet, uppgavs den andra augusti chefernas förtroende vara på uppgång i Europa och Nordamerika. Stämningarna uppges vara mer positiva i Nordamerika än i Europa. Detta har troligen att göra med avmattningen i euroområdet ekonomiska tillväxt under andra kvartalet i år. Men de allra senaste rapporterna tyder på en uppgång. Enligt EU-kommissionens prognos kommer tillväxten i ekonomin att bli omkring 0,4 och 0,6 procent under tredje respektive

fjärde kvartalet. Det skulle i så fall innebära den snabbaste tillväxten sedan första halvåret 2004, även om en stor del av återhämtningen är beroende av oljeprisets utveckling.

Utsikterna till goda företagsköp lockar amerikanska riskkapitalinvestorer till Europa. Under de senaste åren har Blackstone, Warburg Pincus, Texas Pacific och en rad andra öppnat stora kontor i Europas finanscentrum London. Det är företag med disponibelt kapital för köp eller övertag av kontrollposter i bolag som de anser vara undervärderade och dåligt skötta – med påföljd att börsnoterade aktiebolag ibland görs privatägda. "Det finns mängder med europeiska företag som inte drivs i vinstmaximerande syfte, och därför ser privata riskkapitalföretag större möjligheter här än i Amerika", säger Conor Kehoe på konsultföretaget McKinseys Londonkontor där han arbetar med sådana riskkapitalföretag.

PRIVATA riskkapitalföretag ligger bakom en femtedel till en tredjedel av samgåendena i Europa. De är till större delen brittiska och amerikanska, men det finns också ett litet antal kontinentaleuropeiska exempel, såsom de franska Eurazeo och Wendel Investissements. Privata pensionsfonder är stora riskkapitalinvestorer och deras verksamhet på kontinenten ligger ännu i sin linda. I juli köpte det privatägda amerikanska Blackstone den danska leksakstillverkaren Legos fyra temaparker. Den 22 augusti övertogs SBS Broadcasting med verksamhet i åtta

Den främsta drivkraften bakom den aktuella trenden av sammanslagningar och uppköp är att företagen gör stora vinster.

europiska länder av Londonbase-
rade Permira och New York-företag-
et Kohlberg Kravis Roberts. Ett
flertal privata riskkapitalbolag upp-
ges visa intresse för Danmarks for-
na telefonmonopol TDC och vissa
delar av det brittiska läkemedels-
företaget Boots.

Efter hand som det privata risk-
kapitalet växer ökar också storleken
på förvärven. Den 15 augusti till-
kännagav Warburg Pincus att man
bildat ett nytt bolag med ett kapital
på omkring 8 miljarder dollar. I
våras bildade Goldman Sachs ett
nytt bolag med ett kapital på 8,5 mil-
jarder dollar. Företaget Carlyle i
Washington DC lanserade ett bolag
med kapital på 10 miljarder. Privata
riskkapitalbolag kan investera
upp till 15 procent av sina tillgång-
ar i en och samma transaktion. Och
slår de sig ihop med andra riskkapi-
talbolag eller aktiebolag förmår de
göra väsentligt större förvärv.

Det växande inflytandet hos de
privata riskkapitalbolagen anses
vara positivt för företagen i Europa.
Enligt Gordon Dyal på Goldman
Sachs köper riskkapitalbolagen
mindre attraktiva företag och får
dem i många fall på fötter och för-
ser marknaden med likviditet.
(Genomsnittstiden för innehav av
en aktiepost eller en hel verksamhet
är fyra år.) Dessutom bryter de upp-
tungrodda europeiska företags-
konglomerat genom att lyfta ut en
del av deras perifera tillgångar och
driva dem som självständiga före-
tag, säger Maurizio Zollo på han-
delshögskolan INSEAD utanför
Paris. Europa har betydligt fler

Framsteg? Tyska Adidas har lagt
ett bud på den amerikanska konkur-
renten Reebok. Foto: Corbis/Scanpix

sådana konglomerat än Amerika,
som på 1980-talet genomgick en
period med upplösning av konglo-
merat.

Att riskkapitalbolagen får allt
större kapital att röra sig med leder
till att de börjar uppvakta företag
som också får inviter från aktiebo-
lag. Eftersom de senare har en styr-
keposition – därför att de kan
utnyttja synergier och har lägre
kapitalkostnader – har riskkapital-
bolagen små utsikter att vinna i kon-
kurrens med köpare från företagets
egen bransch. Då spanska Amena
nyligen auktionerades ut var riskka-
pitalbolagen med i budgivningen
ända tills France Telecom lade ett
bud. Om denna trend fortsätter kan
sådana företag komma att elimine-
ra riskkapitalbolagen som mellan-
händer, varnar Gordon Dyal.

Men riskkapitalbolagens mer
aggressiva budgivning påverkar
också de traditionella formerna för
uppgörelser i Europa. Nyligen har
de båda brittiska detaljhandelsjät-
tarna Debenhams och Marks &
Spencer utsatts för oönskat intresse
från riskkapitalbolag. Det var det
amerikanska Texas Pacific som lade
tre bud på kemiföretaget British
Vita, vilka alla avvisades av företa-
gets styrelse. Efter varje nej övade
Texas Pacific påtryckningar på
aktieägarna och pressade styrelsen
som till slut gav efter i mars. Den
antog Texas Pacific fjärde bud om
668 miljoner pund för företaget.

Listan över samgåenden i Europa
visar en tämligen jämn spridning
mellan branschtper, även om
vatten- och energibolag och tele-
kom har varit särskilt aktiva. Jeffrey
Rosen på Lazard räknar med ökad
aktivitet inom dessa båda sektorer
och likaså inom finansinstitut, sjuk-
vård och detaljhandel. Deutsche
Telekom kan tänkas bjuda ut sin
amerikanska mobiltelefonoperatör
till försäljning. Det ryktas om att det
amerikanska läkemedelsföretaget
GlaxoSmithKline är i färd med att
syna det brittiska Astra Zeneca.
Ytterligare ett läkemedelsföretag,
schweiziska Roche, uppges vara
föremål för övertagande. Och i
Tyskland kommer åtskilligt att ske
efter valet i september, menar Jeff-
rey Rosen.

KOMMER gränsöverskridande upp-
görelser även i fortsättningen att
driva på samgåenden och förvärv i
Europa? Konsolideringen på hem-
maplan är för många industrier
avslutad, så företagen ser sig om
efter möjligheter att växa utom-
lands. Och efter hand som Europas
inre marknad utvecklas blir de ange-
lägna att uppnå samma lönsamhet
som amerikanska företag har på sin
hemmamarknad. I maj 2006 måste
alla EU-medlemmar ha genomfört
det så kallade uppköpsdirektivet och
därmed ska en gemensam lagstift-
ning gälla för unionens gränsöver-
skridande samgåenden.

Men trots detta är statens roll som
ägare av och normgivare för många
industrier alltjämt ett hinder för
många gränsöverskridande samgå-
enden, säger Maurizio Zollo. Ban-
ker och vatten- och energibolag för-
blir i stor utsträckning inhemska
därför att de betraktas som "strate-
giska" verksamheter. Gränsöver-
skridande övertaganden är här poli-
tiskt laddade. Den franska regering-
en och den italienska kabinettet i över
ett år om huruvida Electricité de
France (EDF) skulle få köpa det ita-
lienska energiföretaget Edison. Ita-
liensarna gav grönt ljus till EDF:s
övertagande av både Edison och det
kommunägda energiföretaget Azi-
enda Energetica Municipale först
när fransmännen lovade att i sin tur
öppna den franska marknaden för
det stora italienska elbolaget Enel.

Den ekonomiska nationalismen
förfaller vara starkast i Frankrike
och därefter i Italien. Den franska
regeringen ingrep förra året vid ett
flertal tillfällen för att förhindra att
det inhemska läkemedelsföretaget
Aventis hamnade i utländsk ägo.
Sedan den bombastiske Dominique
de Villepin blev premiärminister för
några månader sedan har de franska
politikerna mer öppet än tidigare
visat sina chauvinistiska böjelser.
"Vår politik är inte att principiellt
motsätta oss varje förvärv av ett
franskt företag, utan att skydda stra-

tegiska sektorer inom ekonomin",
säger industriminister François
Loos. Regeringen håller på att utar-
beta en lista över sådana sektorer.
Den torde i varje fall komma att
innefatta försvarsindustrin, läkeme-
delsföretagen och livsmedelsindus-
trin.

Listan kommer antagligen att
lämna åtskilligt utrymme för den
franska regeringen att så snart den
finner det lämpligt slingra sig och
klassa det ena eller det andra av sina
företagsjuveler som strategiskt vik-
tiga. Industriministern medger vis-
serligen att gruvföretaget Eramet är
"mer strategiskt" än yoghurttillver-
karen Danone. Det politiska eta-
blissemangen har dock upprörts mer
av den senaste tidens rykten om att
amerikanska PepsiCo förbereder ett
bud på Danone, som är ett av lan-
dets mest uppskattade varumärken,
än av brasilianska Vale do Rio Doces
planerade bud på Eramet. De för-
menta köparna förnekar båda att de
har planer på övertagande.

Detta bådär inte gott för andra
utländska företag såsom australien-
ska Macquarie Group och italien-
ska Autostrade, som nyligen bjöd på
andelar i ett eller flera av de tre
motorvägsnät som den franska sta-
ten säljer ut, ASF (Autoroutes du
Sud de la France), SAPRR (Auto-
routes Paris-Rhin-Rhône) och
Sanef (Autoroutes du Nord et de
l'Est). Enligt den franska regering-
en har 18 investerare uttryckt intres-
se, såväl franska som utländska före-
tag. Och som man kunnat vänta sig
står politiker redan på barrikaderna
för att bekämpa försäljningen av
dessa nationalklenoder till utlän-
ningar.

Under tiden har centralbanks-
chefen i Italien, Antonio Fazio, den
senaste tiden tillgripit synnerligen
ovanliga metoder för att hindra
spanjorerna och holländarna att
överta två av landets mellanstora
banker. Det har skadat den italien-
ska centralbankens rykte, men än så
länge är Banca Nazionale del Lavo-
ro, BNL, och Banca Antonveneta
kvar i italiensk ägo.

Konkurrensmyndigheterna i
Bryssel gör vad de kan för att förmå
nationella regeringar att öppna sina
länders marknader, men resultaten
låter vänta på sig. Antonio Fazio
mottog en rad brev från Bryssel med
invändningar mot hans försvar av
den italienska banksektorn. Dem
besvarade han artigt och struntade i
reprimanderna.

Men ändå är det mycket lite som
den franska regeringen och den ita-
lienska i praktiken kan göra för att
utestänga bud från privata företag
och banker utan att bryta mot mark-
nadsreglerna. "Frankrikes regelverk
för företagsuppköp är i själva verket
mycket öppet mot utländska intres-
senter", säger François Kayat på
investeringsbanken CSFB. Alltså

borde PepsiCo inte låta sig avskräckas från att lägga ett bud på Danone om det nu är det som har skett. Inte heller bör internationella banker avstå från att bjuda på italienska banker. Efter Antonio Fazos oerhört genanta manövrerande till försvar för Antonveneta och BNL kommer han nämligen inte att kunna använda samma metoder en gång till.

BÅDE INVESTERARE och analytiker applåderar den tilltagande aktiviteten inom samgående och uppköp av företag. Den senaste tidens allianser anses vara vettiga strategiska åtgärder som kommer att få mängder med synergieffekter och skapa värde åt aktieinnehavarna, både i företagen som förvärfvar och i dem som blir uppköpta. Men det har inte gått många år sedan aktieägarna var lika positiva till företagsäktenskap som sedan slutade i katastrof och separationer. Under den senaste sammanslagningssvågen mellan 1998 och 2000 var sålunda France Telecom ute och förvärfvade i stor skala, vilket förde företaget till ruinens brant. Vivendi var på den tiden ett konglomerat av medie- och vatten- och energiföretag som nästan gick i konkurs efter att ha gjort okontrollerade förvärfv av icke-relaterade verksamheter. Båda företagen räddades av sin regering, som fallet ofta blir när prestigefyllda nationella företag missköts. Man kan fråga sig vad det finns för skäl till att den nya uppköpsvågen i Frankrike och andra europeiska länder skulle sluta lyckligare.

René Stulz vid Ohio State University anger en rad skäl till att det kan gå bättre denna gång. Företagen som säljs offentligt är lägre värderade,

vilket innebär att köparna inte känner sig så rika när de betalar ett förvärfv med riskkapital. Färre köp än tidigare motiveras av behovet att expandera för att tillfredsställa analytikernas förväntningar. Aktieoptioner är inte lika viktiga i kompensationen till företagsledare som de är i USA, och därför är den privata vinsten vid uppköp lägre. Vidare innebär de privata riskkapitalbolagens utvidgade roll i europeiska samgåenden och förvärfv att risken är mindre att priserna rusar i höjden, eftersom riskkapitalbolagen inte tjänar något förrän förvärfvet har sålts vidare med vinst. De går därför mycket noggrant igenom vilket värde som kan skapas av ett förvärfv.

Frederik Schlingemann vid University of Pittsburgh säger att huvudskälet till att den senaste sammanslagningssvågen har fått rykte om sig att sänka aktievärdet i massiv omfattning är det förhållandet att ett litet antal mycket stora uppgörelser varit häpnadsväckande dåliga. Så utgjorde till exempel tyska Daimler-Benz olyckliga övertagande av amerikanska Chrysler för 40 miljarder dollar hälften av all tysk aktivitet på området under 1998 och 1999. Schlingemann menar vidare att européerna använde riskkapital som betalningsmetod i betydligt större utsträckning under den förra vågen. Av de senaste 100 större uppgörelserna i Europa under 1998 och 1999 var 31 riskkapitalfinansierade, 32 var nästan helt och hållet kontantköp och resten var en blandning av båda. Förra året och i år var 66 av de 100 största affärerna kontantköp och bara 9 riskkapitalköp. Betalning i aktier har en tendens att fresta köparna att betala överpris för ett förvärfv.

Flertalet akademiska undersökningar av samgåenden och förvärfv tyder på att de sämsta uppgörelserna är transaktioner med aktier som betalning mellan börsnoterade bolag. Chefer för sådana företag faller lättare offer för högtflygande ambitioner när stora volymer står på spel. Betalning i stamaktier för en uppgörelse kan tyda på att vd:n använder sina övervärderade aktier som billig valuta, och investerarna reagerar därefter. Dessutom har chefer en benägenhet att akta sig för att spendera alltför mycket kontanter – de är mindre abstrakta än papper. Men fransett de extrema belopp som var i svang i förra sammanslagningssvågen ger samgåenden och förvärfv blygsam utdelning åt det budgivande företags aktieägare och en generös dusör åt dem som blir uppköpta.

Enligt David Hirshleifer, även han professor vid Ohio State University, kan det faktiskt vara så att ekonomerna underskattar det värde som skapas genom sammanslagningar. Hirshleifer understryker att det kan vara vilseledande att enbart se till aktieutdelningen. "Våra metoder att mäta värdeskapande är bristfälliga", säger han. Han har också funnit att värdeskapandet i de fall det finns mer än en spekulant som strider om ett förvärfv är närmast dubbelt så stort som vid uppköp med enbart en spekulant. Budgivarna lockas nämligen av möjligheten till värdeskapande. Och föga överraskande blir sammanslagningarna betydligt mer framgångsrika när det är företag inom samma bransch som går ihop.

Dagens många nya företagsäktenskap behöver inte leda till samma sorts debacle som gårdagens – om

bolagen förblir vid sin läst, betalar kontant och inte genomför uppköp enbart för storlekens skull. Det finns alltid risk för att en sammanslagningssvåg blir okontrollerad. Övergången till lyckorus sker plötsligt, varnar Carlo Calabria, chef för sammanslagningar och förvärfv på investeringsbanken Merrill Lynch. Han räknar med att en del telekomföretag kommer att begå sina misstag under de närmaste åren. Småspararnas aktieintresse som utlöste it-bubblan har inte blossat upp igen, men om det sker kan vi återigen stå inför ett irrationellt beteende, säger Calabria. Företagsledarna tycks dock ha lärt en del av erfarenheterna från slutet av 1990-talet. Och kanske har också privata investerare blivit klokare eller åtminstone mindre lättfrestade: ingen ny högteknologisk industri har hittills ersatt dem som då var föremål för köprusch.

DET HÄR ÅRET skulle kunna bli det bästa någonsin för sammanslagningar och förvärfv i Europa, fransett åren med it-bubblan. Kommer ytterligare ett köp till stånd som förra årets gigantiska samgående mellan de båda franska läkemedelsföretagen Sanofi-Synthelabo och Aventis till ett pris av 55 miljoner euro, har denna kategori uppköp i år för första gången sedan 2000 uppgått till över en biljon dollar. Men den uppgörelse som står i tur är troligen en gränsöverskridande fusion. Och om köpobjektet finns i Frankrike kommer regeringen antagligen att klassa det som en verksamhet av väsentlig betydelse för landets ekonomi – antingen det tillverkar yoghurt, missiler eller huvudvärks-tabletter.

Fusioner är nödvändiga

ESSÄ/ Strukturuomvandling. Fusioner sker i perioder av stora förändringar av samhällsekonomin och är oundvikliga reaktioner på nya förutsättningar. Fusioner skapar också drivkrafter för innovationer. Men det finns en risk för högre konsumentpriser.

Det påstås ofta att företagsfusioner är drivna av företagsledares ambitioner att bygga imperier och varken är lönsamma för aktieägare eller till gagn för samhället. Exempelvis skriver *The Economist* (3/2 2005) att "despite claims that lessons had been learnt, the 1990s merger wave was as damaging as any before it". Låt oss inledningsvis granska påståendena om imperiebyggande ambitioner som drivkraft innan vi tar oss an de samhällsekonomiska effekterna av fusioner.

Ekonomisk forskning ger faktiskt inget stöd för tesen att fusioner i allmänhet drivs av imperiebyggande. En indikation på att

Av
Pehr-Johan
Norbäck och
Lars Persson

Docenter i
nationalekonomi

ett sådant motiv skulle vara dominerande vore att fusionerade företag har sämre utveckling av aktiekurser än övriga företag. Det finns förvisso exempel på perioder under vilka fusioner har lett till minskade aktievärden. Till exempel visar Moeller, Schlingemann och Stulz (2005) att ett antal större fusioner under perioden 1998–2001 ledde till förluster för aktieägarna.

Men den samlade bilden av effekter av fusioner på aktievärden ger inget stöd för imperiebyggartesen. Så finner Andrade, Mitchell och Stafford (2001) i en översikt av empiriska studier av fusioner i USA att dessa i genomsnitt skapat mervärde för de fusionerade företags aktieägare jämfört med icke fusionerade före-

tag. Även andra övergripande studier ger en likartad bild (se till exempel Stennek, Verboven och Röller (2001)). Samtidigt finns det empiriska studier som visar att fusioner kan leda till försämrade vinstutveckling för de fusionerande företagen. Detta skulle kunna stödja tesen att fusioner drivs av imperiebyggarmotiv. Men som Fridolfsson och Stennek (2005) visar finns det rationella skäl för företag att genomföra förvärv som försämrar vinstutvecklingen i situationer när förvärv syftar till att föregripa alternativa förvärv som skulle skada företagets vinst ännu mer. Vår slutsats är att marknadskrafternas krav på lönsamhet begränsar möjligheterna att genomföra imperiebyggande fusioner och att dessa är ett mindre problem i sammanhanget.

Hur förhåller det sig då med de samhällsekonomiska konsekvenserna av fusioner? Är de negativa som en del menar? Det är framför allt två typer av effekter som är betydelsefulla: (a) effekter på företagets effektivitet och (b) effekter på företagets marknadsmakt, det vill säga möjligheten att sätta höga konsumentpriser. En fusion kan ge effektivitetsvinster av en rad olika skäl. Med ökad försäljning kan företag bättre utnyttja stordriftsfördelar i forskning och utveckling, produktion och distribution och därigenom bli mer effektiva. Effektivitetsvinster kan också genereras av att de sammanslagna företagens tillgångar är komplementära. Ett företag kan till exempel ha ett starkt varumärke men sakna effektivt distributionsnät. Ett annat företag med ett starkt distributionsnät kan då förvärva detta företag och kombinera dessa olika företagsspecifika tillgångar och därigenom skapa effektivitetsvinster. Fusioner kan emellertid också leda till betydande sammanslagningskostnader. Exempelvis kan ineffektiviteter uppstå när olika företagskulturer skall jämkas samman eller när stora omskolningsprogram måste genomföras. Det minskade antalet aktörer på marknaden efter en fusion tenderar också att leda till högre konsumentpriser och därigenom till samhällsekonomiska kostnader.

MEN FUSIONER SPELAR framför allt en mycket stor roll för strukturomvandling. De sker huvudsakligen i perioder av stora förändringar av samhällsekonomin. Exempelvis visar Mitchell och Mulherin (1996) att förändringar i regelverk, oljeprishöjningar, ökad utländsk konkurrens och finansiella innovationer förklarar en stor del av fusionerna i USA under 1980-talet. Denna typ av fusioner har potential att generera stora samhällsekonomiska vinster.

I tider av stark teknologisk utveckling besitter till exempel nystartade företag ofta kompetens för att utnyttja den nya teknologin, medan etablerade företag besitter industrispecifika kunskaper inom marknadsföring och produktion. För de etablerade företagen skulle det ta mycket längre tid och vara mycket kostsammare att bygga upp den tekniska kompetensen genom nyinvesteringar. På motsvarande sätt är det ofta ekonomiskt ogörligt eller åtminstone kraftigt fördyrande för nyetablerade företag att själva skapa nödvändiga marknadskanaler. En snabb fusionsdriven omstruktureringssprocess kan därför avsevärt skynda på den industriella utvecklingen.

Ett antal nyutkomna empiriska studier bekräftar att fusioner överför teknisk och administrativ kompetens mellan företag. Maksimovic och Phillips (2001) finner i en mycket omfattande studie av effekter av ägarbyten på produktionsanläggningar i amerikansk tillverkningsindustri åren 1974 till 1992 att dessa innebar att ägare med låg produktivitet sålde produktionsanläggningar till ägare med hög produktivitet, vilket skapade produktivitetsvinster i aggregatet. Jovanovic och Rousseau (2002) studerar förändringsprocessen av tillverkningsindustrin i USA, dels i samband med elektrifieringen 1890-1930, dels i samband med införandet av informationsteknologin 1970-2000. De visar att fusioner var viktiga för införandet av de nya teknologierna i ekonomin. Av Andrade och Stafford (2004) framgår att fusionerna i den amerikanska tillverkningsindustrin under 1970- och 1980-talet bidrog till en effektiv konsolidering av industrier med överskotts kapacitet, medan fusionerna på 1990-talet bidrog till att flytta kapacitet till starkt växande företag och branscher.

Fusioner skapar också drivkrafter för innovationer. I den svenska debatten stöter man ofta på uppfattningen att tillväxtproblemen i den svenska industrin framför allt beror på att vi inte har så många små snabbväxande teknologibaserade företag. Förvärv av små

Etablerade företag kan ofta utnyttja uppfinningar mer effektivt eftersom de innehar företagsspecifika tillgångar ...

innovativa företag skulle enligt detta synsätt försämrade förutsättningar för den innovativa processen genom att hindra utvecklingen av nya företag. Men i ljuset av den nya forskningen, vilken betonar förvärvens roll i omvandlingsprocessen, skulle en fungerande uppköpsmarknad för småföretag snarare underlätta en snabbare industriell utveckling. Etablerade företag kan ofta utnyttja uppfinningar mer effektivt eftersom de innehar företagsspecifika tillgångar, såsom fungerande distributionsnät och produktionsanläggningar. En fungerande uppköpsmarknad med konkurrens om små innovativa företag innebär att uppfinnaren får en stor del av det värde som skapas av uppfinningen, vilket skapar incitament till innovationer.

Fusioner kan alltså vara ett effektivt medel att omstrukturera industrier och förbättra företagens lönsamhet. De kan också gynna konsumenterna, dels genom att nya produkter tas fram, dels genom att kostnadssänkningar leder till att företagen finner det lönsamt att sänka priserna. Det senare förutsätter dock att konkurrensen inte avsevärt hämmas som en konsekvens av fusionen. Det minskade antalet aktörer på marknaden efter en fusion tenderar att leda till mindre konkurrens, vilket kan leda till högre konsumentpriser och därigenom till samhällsekonomiska kostnader. Om inträdesbarriärerna på marknaden är så höga att det är svårt för nya aktörer att etablera sig kan denna prishöjning leda till en långvarig samhällsekonomisk ineffektivitet. Finns det då empiriskt stöd för antagandet att fusioner leder till prishöjningar? Stennek, Verboven och Röller (2001) slår i en översiktsartikel fast att det finns få empiriska studier av effekter på produktmarknadspriser av fusioner, men att de studier som gjorts visar att fusioner tenderar att öka konsumentpriserna. Det finns således anledning att utvärdera konkurrenseffekter av fusioner för att skydda konsumenterna.

Det finns också ny forskning som tyder på att en kombination av marknadsmakt och konkurrens genererar de största incitamenten för innovationer. En viss grad av marknadsmakt är nödvändig för att företag skall kunna täcka de kostnader som uppstår i samband med forsknings- och utvecklingsprojekt. Samtidigt måste det finnas konkurrens om att göra dessa framtida vinster,

Ett gott parti. Fusioner stimulerar innovationer.

Illustration: Jim Tonic/Corbis/Scanpix

eftersom företagen annars inte satsar på forskning och utveckling i tillräckligt stor utsträckning, utan i stället använder gammal teknik. Aghion et al. (2005) påvisar i en studie av brittisk industri att investeringar i forskning och utveckling är högst på marknader med medelhög konkurrens. Fusioner som höjer priserna på kort sikt kan därmed vara långsiktigt samhällsekonomiskt effektiva genom att främja produktutveckling och kostnadsbesparingar.

FUSIONER ÄR ALLTSÅ nödvändiga för en effektiv strukturomvandling, men riskerna att fusioner på mycket koncentrerade marknader kan leda till prishöjningar som skadar konsumenter måste anses stora och bör därmed kontrolleras. Frågan är emellertid vilken omfattning förvärvskontrollen skall ha. En aktiv konkurrenspolitik introducerades först i USA. De huvudsakliga amerikanska antitrustlagarna infördes kring förra sekelskiftet – Sherman Act 1890 och Clayton Act 1914 – som reaktion på den monopoliseringsvåg som amerikansk industri genomgick under slutet av 1800-talet. Dessa lagar har sedan fått efterföljare i nästan alla utvecklade länder. De ursprungliga amerikanska lagarna syftade i hög grad till att begränsa trusternas politiska inflytande, medan däremot de flesta länders konkurrenslag i dag syftar till att skydda konsumentintresset, eftersom konsumenterna som grupp är svagare och mindre aktiv än företagen.

De flesta länders förvärvskontroll berör endast de fusioner där riskerna för prishöjningar bedöms som störst. I praktiken innebär detta att endast de fusioner där de inblandade företagen har en mycket stor marknadsandel och en mycket hög omsättning kontrolleras. I Sverige måste ett förvärv anmälas till Konkursverket om a) företagen tillsammans har en årsomsättning som överstiger 4 miljarder kronor och b) minst två av de berörda företagen vardera har en årsomsättning i Sverige som överstiger 100 miljoner kronor. Vi menar att denna begränsning av förvärvskontrollen till större fusioner är motiverad, eftersom man i utformningen av fusionskontrollen måste ta hänsyn till hur denna kan förväntas fungera i praktiken. Att korrekt bedöma effekterna av fusioner fordrar mycket stor kunskap och information om företagen som är involverade i fusionerna och om industrierna de verkar inom. Uppgiftslämnandet vid fusionskontroller kan därför bli mycket omfattande och skapa stora administrativa kostnader för företagen.

Vidare förefaller det inte praktiskt möjligt att bygga myndigheter med sådan omfattande kunskap om ett stort antal företag och industrier. En alltför omfattande förvärvskontroll riskerar därför att leda till felbedömningar av effektivitets- och prisseffekter av fusioner, vilket i sin tur kan leda till att fusioner som skulle ha varit till gagn för samhället stoppas. En mycket omfattande förvärvskontroll innebär också att dess inverkan på samhällsekonomin i stort ökar. Detta kan i sin tur leda till att olika särintressen i större utsträckning kommer att inverka på förvärvskontrollprocessen, vilket kan förväntas leda till ineffektiviteter.

Förvärvspolitikerna har först under senare år fått betydelse i Sverige. Först 1982 infördes en konkurrenslag med särskilda regler om kontroll av företagsförvärv i Sverige. 1993 utformades en ny konkurrenslag som hämtade sin förebild i EG:s konkurrensrätt och sedan dess har 1 815 förvärv anmälts till Konkursverket. Av dessa har 63 ärenden gått till särskild undersökning, varefter 5 tagits till Stockholms tingsrätt. Denna utveckling av förvärvskontrollen har varit väl motiverad. Under de senaste åren har Konkursverket blivit alltmer aktivt i sin prövning av företagsförvärv, vilket ställer allt högre krav på myndigheter och domstolar. Framför allt gäller detta i förvärvsbeslut, då en av de potentiellt stora vinsterna av fusioner är att de snabbt omstrukturerar industrier. Det innebär att resurser måste tilldelas myndigheter och domstolar så att snabba och effektiva beslut kan fattas i förvärvskontrollfrågor.

I EN GLOBAL EKONOMI finns en internationell aspekt av förvärvskontrollen eftersom många fusioner är gränsöverskridande. För konkurrensmyndigheten innebär detta att man måste särskilja effekterna på inhemska och utländska konsumenter och inhemska och utländska företag, men enbart beakta effekterna på inhemska konsumenter och företag. I den svenska debatten påstås ofta att många av de utländska företagsförvärv som skett i Sverige under senare tid inte är till gagn för samhället, och att svenska uppköpta företag som till exempel Volvo Personvagnar, Pharmacia och Astra skulle ha klarat sig bättre på egen hand. Men för-

värv drivs ofta av att förutsättningarna på marknaden radikalt har förändrats, och den relevanta frågan är inte hur dessa uppköpta svenska företag fungerade före fusionerna, utan hur de skulle ha klarat sig i den nya marknadssituationen. Troligtvis skulle ett flertal ha klarat sig sämre eftersom fusioner i tider av stora förändringar har visat sig vara oundvikliga för att snabbt ställa om till nya marknadsförutsättningar.

I vissa situationer är det tänkbart att det finns ett alternativt svenskt företag att fusionera med. Är en helsvensk fusion då att föredra? Om så är fallet skulle en förvärvskontroll som favoriserar helsvenska fusioner i syfte att skapa så kallade "national champions" vara motiverad. En helsvensk fusion skulle vara att föredra om den skapar stora synergier men inte hämmar konkurrensen på den svenska marknaden, samtidigt som den svensktländska fusionen skapar små synergier och hämmar konkurrensen på den svenska marknaden. Men eftersom antalet möjliga utländska fusionspartners är avsevärt högre än antalet svenska, måste fallen när synergier blir avsevärt större med svenska partners anses som relativt sällsynta. Vidare visar Horn och Persson (2001) och Norbäck och Persson (2004) att nationella fusioner kan vara drivna av en vilja att hindra utländska företag från att komma in på den inhemska marknaden. Helsvenska fusioner riskerar därför i högre grad leda till att konkurrensen på den svenska marknaden hämmas. I detta perspektiv ter sig en fusionskontroll som diskriminerar utländska ägare föga attraktiv.

Det finns dock andra aspekter som kan tala för en diskriminerande politik mot utländska förvärv. Höga svenska ägarskatter eller allmänt dåliga ägarinstitutioner i Sverige riskerar att leda till ineffektiva utländska förvärv. Ineffektiva ägare i länder där ägandet är mer gynnat, exempelvis genom låga skatter, kan förvärva företag med effektiva svenska ägare eftersom skattekostnaderna för de utländska ägarna blir lägre. Ett sådant utländskt förvärv innebär att svenska konsumenter skulle drabbas eftersom företaget drivs mindre effektivt. Fusioner med utländska företag kan också medföra att huvudkontoret, med tillhörande företagsledning och funktioner som forskning och utveckling, utlokaliseras, vilket skulle kunna skada den svenska samhällsekonomin (se till exempel diskussionen av effekterna av fusionen mellan Pharmacia och Upjohn i Waluszewski 2003). Som argumenterats ovan kan dock svensktländska fusioner i allmänhet förväntas vara de samhällsekonomiskt mest önskvärda förvärven. Med tanke på detta och riskerna för myndigheters felbedömningar ter sig särskilda regleringar av gränsöverskridande fusioner kontraproduktivt. Effektiva institutioner och skattesystem som i ett internationellt perspektiv inte leder till snedvridningar är viktigare för att säkerställa en effektiv strukturomvandling i Sverige och tillvarata de tillväxtpotentialer som globaliseringsprocessen medför. ■

Referenser

- Aghion, P., N. Bloom, R. Blundell, R. Griffith & P. Howitt, "Competition and Innovation: An Inverted U-relationship", under utgivning 2005. *Quarterly Journal of Economics*.
- Andrade, G., & E. Stafford, "Investigating the Economic Role of Mergers", *Journal of Corporate Finance* v10, n1 2004, s. 1–36.
- Andrade, G., M. Mitchell & E. Stafford, "New Evidence and Perspectives on Mergers", *Journal of Economic Perspectives* v15 n2 2001.
- Fridolfsson, S.-O., & J. Stennek, "Why Mergers Reduce Profits and Raise Share Prices – A Theory of Preemptive Mergers", *Journal of the European Economic Association* nr 3 2005, s. 1083–1104.
- Maksimovic, V., & G. Phillips, "The Market for Corporate Assets: Who Engages in Mergers and Asset Sales and Are There Efficiency Gains?", *Journal of Finance* v56, n6 2001, s. 2019–65.
- Mitchell, M., & J. Mulherin, "The Impact of Industry Shocks on Takeover and Restructuring Activity", *Journal of Finance* v56, n6, 2001, s. 2019–65.
- Moeller, S., F. Schlingemann & R. Stulz, "Wealth Destruction on a Massive Scale? A Study of Acquiring-Firm Returns in the Recent Merger Wave", *Journal of Finance* v60 2005.
- Norbäck, P.J., & L. Persson, "Privatization and Foreign Competition", *Journal of International Economics* vol. 62, nr 2 2004, s. 409–416.
- Horn, H., & L. Persson, "The Equilibrium Ownership of an International Oligopoly", *Journal of International Economics* vol. 53, nr 2 2001, s. 307–333.
- Jovanovic, B. & P. Rousseau, "Mergers as Reallocation", National Bureau of Economic Research, Inc., NBER Working Papers: 9279, 2002.
- Stennek, J., F. Verboven & L.-H. Röller, "Efficiency Gains from Mergers", *European Economy* nr 5 2001, s. 31–128.
- Waluszewski, A., "Ur Pharmacias aska reste sig ingen Fågel Fenix", *Axess* nr 2 2003.

I den svenska debatten påstås ofta att många av de utländska företagsförvärv som skett i Sverige under senare tid inte är till gagn för samhället ...

Stora fusioner misslyckas ofta

ESSÄ/ Skalnackdelar. Mindre sammanslagningar är ofta framgångsrika medan stora tenderar att misslyckas. Skalfördelarna överskattas i allmänhet och de problem som stora organisationer brottas med underskattas. Många storföretag borde överväga avyttringar i stället för nya förvärv.

Jag växte upp i Västerås, en stad som helt dominerades av industrin Asea. 1987 gick Asea samman med det schweizisk-tyska företaget Brown Boveri och bildade koncernen ABB. Detta var en av de största företagssammanslagningar som dittills ägt rum i Europa. Inom kort sjönk sysselsättningen vid ABB i Västerås. Ledningen flyttade till Zürich och olika besparingsprogram reducerade arbetsstyrkan ytterligare. ABB blev ett klassiskt exempel på strukturförändringar som orsakas av det ekonomer kallar *post-merger management*.

För Västerås del innebär detta i många avseenden en utveckling till det bättre. När de omedelbara effekterna av bolagsombildningen blåst över började Västerås växa kraftigt. Från att ha varit en stad i stagnation under 1980-talet blev det en av landets snabbast växande städer. Min förklaring till detta är att många driftiga människor som lämnat ABB startade egna företag som kunde dra nytta av fördelarna med småskalighet och liten administration. I dag har Västerås ett betydligt sundare och mer diversifierat företagsklimat än när staden dominerades av ett ensamt företag. Samtidigt gjorde ABB en rad dåligt genomtänkta företagsförvärv som inleddes med det amerikanska Combustion Engineering. År 2002 stod ABB inför hotet om konkurs. (Företaget har sedan dess under ny ledning gjort en imponerande återhämtning.)

Exemplet visar hur nyckfullt fusioner och förvärv kan fungera. Det understryker vikten av att ha en genomtänkt förvärvsstrategi och visar hur ett samhälle kan återhämta sig från en överraskande chockverkan. Företagsledare och politiker har en viktig uppgift när det gäller att göra fusioner och förvärv samhällsnyttiga och produktiva.

Ronald Coase, nobelpristagare i eko-

Av
Staffan
Canbäck

Ekon. dr och
företagskonsult

Översättning
från engelska av
Bengt Samuelson

nomi och en av 1900-talets mest inflytelserika ekonomer, ställde en gång de provocerande frågorna: "Varför tillverkas inte allting av ett enda stort företag?" och "Varför finns organisationer?"¹ Om storlek i sig innebär en fördel borde förmodligen alla företag i sinom tid gå samman till en företagsgigant med över två miljoner anställda. Om det å andra sidan saknas anledning att organisera företagsverksamhet i form av stora industriföretag, varför ska vi då ha några företag över huvud taget? Varför kan inte varje arbetsför person anställa sig själv?

Många är övertygade om att företagen kommer att bli allt färre och allt större och att vi kommer att få se en gradvis koncentration av bolagsmakt till ett fåtal globala jättekonglomerat. Det finns dock inga bevis för att så skulle vara fallet. En annan nobelpristagare, Joseph Stigler, uttrycker sig så här: "Om storlek vore en avgörande fördel skulle mindre företag snart förlora den ojämna kapplöpningen och försvinna."²

Låt oss ta USA som exempel. USA har i de flesta avseenden världens mest dynamiska och konkurrenskraftiga företagssektor. 34 av världens 100 största företag är amerikanska. Under den senaste tioårsperioden har antalet fusioner och förvärv varit högre än någonsin tidigare och värden på miljarder dollar har bytt ägare i våg efter våg av industriell konsolidering. Trots detta motsvarade de 100 största amerikanska företagens andel av den totala antalet sysselsatta år 2004 lika mycket som år 1994, nämligen 9,2 procent. Företagen har visserligen vuxit, men det har även ekonomin i stort. Storbolagen har för övrigt hållit en konstant andel av den amerikanska ekonomin åtminstone sedan 1970.

Svaret på de två frågor som Coase ställde blir att företag kan vara hur små eller stora som helst och att det i stort sett var-

ken finns fördelar eller nackdelar med att vara stor eller liten. Den föreliggande essän utvecklar dessa tankar. Den bygger på min egen forskning kring för- och nackdelar förknippade med företagsstorlek och resultatet av processer i samband med fusioner och förvärv.³

ARGUMENTEN för fusioner är lätta att hitta i pressreleaser från industrins senaste och mest omfattande "mergers". Argumenten mot framförs oftast av intressenter som är angelägna att bibehålla status quo, till exempel fackföreningarna som fokuserar på att bevara arbetstillfällena.

Skalfördelar har avgjort stor betydelse. Detta upprepas ständigt av företagsledare och deras rådgivare när en stor företagsaffär blir offentlig. Genom att slå samman två företag kommer färre anställda och mindre kapital att krävas för att serva de nya bolagets kunder. Det finns emellertid belägg för att effekten av dessa fördelar tenderar att bli ganska liten. Detta gäller i synnerhet de stora fusionerna som ger förstasidesrubriker, DaimlerChrysler är ett exempel. Stora företag har i regel hunnit dra fördel av alla skalfördelar långt innan förvärvet sker.

Ett annat argument för fusioner är att de sammanslagna verksamheterna kommer att bli mera innovativa och därför kan placera nya produkter och tjänster på marknaden som konsumenten kan ha glädje av. Under 1990-talet var detta en stående visa vid alla bankfusioner. Tvärtom pekar fakta på att innovationsnivån sjunker efter fusioner.

Ytterligare ett vanligt argument är att bra företag köper sämre företag. Detta framställs dock sällan som direkt orsak till en fusion. Ingen köpare vill förolämpa sin motpart genom att hävda att dess företagsledning i något avseende varit inkompetent. Undersökningar har visat att framgångsrika uppgörelser implicit har

byggt på detta argument, men att skalfördelarna har använts som en förskönande omskrivning för köparens bättre förutsättningar.

Under 60- och 70-talet brukade företagsuppköp ofta beskrivas som produkter av företagsekonomiska trollerikonster. Det hade mindre betydelse vad man köpte så länge balansräkningarna såg bra ut. Detta ledde till framväxten av industri-konglomerat likt ITT eller Swedish Match, som saknade varje form av bärande industriell idé. I dag har de flesta konglomerat försvunnit och få företagsledare har numera som mål för sin förvärvsstrategi att uppnå enbart optiska resultat.

Det händer att fusioner genomförs på grund av de ingående aktörernas tro att industrin som helhet står inför en förändring. Ett naturligt uttryck för detta blir uppkomsten av monopol eller monopol-liknande strukturer. I en mer godartad form kan det leda till vertikal integration och eliminering av koordinationsproblem inom produktionsnätverken. FedEx förvärv av Kinko's är ett sådant exempel. Det finns dock många exempel på misslyckade fusioner som genomförts i syfte att uppnå förbättrad industriell dynamik.

Slutligen kan företagarens egenintresse vara en drivkraft. Det har länge diskuterats om inte den underliggande orsaken till fusioner och förvärv snarare är strävan till imperiebyggande än rent företagsekonomiska motiv. Michael Jensen, en av de ledande förespråkarna för denna teori, har sagt att "företagsledare kan eggas till att låta sina företag växa långt över sin optimala storlek. Tillväxt ökar företagsledarens makt genom att öka de resurser som han kontrollerar. Den medför också en ökad personlig vinst."⁴ Det finns mycket som talar för att detta resonemang har räckning, i synnerhet i länder med ineffektiv kapitalmarknad, som i större delen av Europa. Tyska banker var till exempel under lång tid stora industriägare och vissa delstatsdominerade banker är det alltjämt.

En svaghet med de olika argument som här berörs är att de inte passar in i ett helhetsmönster för hur organisationer fungerar. Dessutom tecknar de inte totalbilden.

OM VI ÅTERVÄNDER till Ronald Coase och kombinerar hans teorier med Oliver Williamsons idéer kan vi skissera ett förklaringsmönster som gör det möjligt att förstå logiken bakom fusioner och förvärv.

Detta mönster bygger på det som i ekonomisk teori brukar kallas *transaction cost economics*. I motsats till klassisk ekonomisk teori slår transaktionskostnadsekonomi fast att företagets interna verksamhet har betydelse och kan göras begriplig. Det klassiska angreppssättet är att betrakta företag som svarta lådor som interagerar i enlighet med ekonomiska lagar. Vad som försiggår inom varje isolerad låda har begränsat intresse eller inget intresse alls. Men, som John Child påpekade, "organisationer består av levande människor", och det är endast om vi lär oss förstå människan inom företaget som vi kan kasta ljus över fördelarna och nackdelarna med fusioner och förvärv.⁵

Öl och öl. Lätt att få baksällan om man blandar. Amerikanska bryggeriet Coors gick samman med kanadensiska Molson i juli 2004.

Foto: Andy Clark/Corbis/Scanpix

Återigen ställer vi frågorna: "Varför tillverkas inte allting av ett enda stort företag?" och "Varför finns organisationer?" Coases svar var att peka på transaktionskostnaderna som avgör vad som sker på marknaden – där priset utgör styrmekanismen – och inom bolaget, där byråkratin styr verksamheten. Coase poängterade att "kännetecknande för bolaget är prismekanismens eliminering".⁶

Enligt Coases sätt att se är varje transaktion förknippad med en kostnad, oavsett om den hänförs till en extern marknadstransaktion eller en intern byråkratisk transaktion. "Gränsen för bolagets storlek är nådd när dess verksamhetsområde har expanderat så långt att kostnaden för att hantera ytterligare transaktioner inom bolaget överstiger kostnaden för att låta utföra samma transaktioner via marknaden eller inom ett annat företag."

Utifrån detta perspektiv upptäckte Williamson att det finns begränsningar för bolags storlek och att ekonomiska obalanser är byråkratiska till sin natur.⁷ Om det inte funnes några sådana skulle alla fusioner vara framgångsrika. Mina empiriska studier på ett urval av 784 företag har emellertid visat att begränsningarna är högst verkliga och vällar problem för stora företag (typfallet är företag med över 20 000 anställda) att blomstra och växa.

Skalnackdelarna kan uppdelas i fyra huvudkategorier: klimatkonsekvenser som effekt av specialisering, byråkratisk isolering, incitamentsbegränsningar och kommunikationsdistorsion (Williamsons terminologi).

Klimatkonsekvenser. Efter hand som ett företag expanderar kommer ökad specialisering att leda till effektivitetshöjning, men samtidigt till lägre motivation från de anställdas sida. Inom företag av denna typ har de anställda ofta problem med att förstå syftet med företagets verksamhet liksom med den begränsade insats som var och en bidrar med. Alienation inom arbetsstyrkan blir ett vanligare fenomen inom det stora företaget.

Anställda i stora företag har genomsnittligt betydligt högre lön än anställda inom små företag. Den anledning som vanligen förs fram är att den högre ersättningen utgör kompensation för sämre arbetsmiljö. Frederic Scherers studier är representativa för den omfattande forskningen inom detta område.⁸ Hans slutsats var att arbetstillfredsställelsen var 30 procent lägre i storföretaget än i det lilla företaget. Samtidigt var lönen mer än 15 procent högre för jämförbara arbeten. Detta problem sammanfattades nyktert av Ernst Schumacher: "Inom en stor organisation med dess byråkrati, dess frånvarande och opersonliga kontroll, dess många abstrakta förhållningsregler och bestämmelser och framför allt den relativa obegripligheten som är en effekt av själva storleken, blir motivationen ett centralt problem."⁹

Byråkratisk isolering. Efter hand som ett företag expanderar blir personer i chefsställning i mindre utsträckning ansvariga inför sina underställda och inför aktieägarna. De blir i viss mening isolerade från verkligheten och riskerar att på ett opportunistiskt sätt sträva efter att maxi-

mera de personliga fördelarna på bekostnad av företagets resultat. Det finns empiriska belegg för att byråkratisk isolering är vanligast förekommande i äldre företag – och storföretag är utan undantag ganska gamla – och i företag vilkas ledning varit oförändrad under lång tid. De senaste tidens bolagsskandaler kring Skandia och WorldCom illustrerar detta fenomen.

Incitamentsbegränsningar. De incitament som storföretaget erbjuder sina anställda begränsas av en rad faktorer. För det första kan bonusprogrammen bli ett hot mot cheftjänstemännen, exempelvis när en framgångsrik säljare skulle ha större inkomster än vd:n om provisionen var densamma för alla nivåer av försäljning. För det andra kan en resultatrelaterad bonus uppmuntra till underprestering hos de anställda inom storföretaget. Anställda kan ägna sig åt riskfyllda aktiviteter för att maximera kortsiktiga prestationer. Av den anledningen tenderar storföretag att snarare basera sina stimulansåtgärder på antalet tjänsteår och ställning än på förtjänster.

Begränsningar av detta slag påverkar i synnerhet exekutiva befattningar och produktutveckling och sätter storföretagen i ett underläge när de jämförs med mindre företag. Föga förvånande visar forskning och utveckling signifikant lägre produktivitet inom storföretagen. Det har exempelvis hävdats att Microsofts relativa innovationsnivå har sjunkit betydligt efter hand som företaget vuxit. A. C. Cooper tog 1964 företagsledare och forskare på sängen med sin pionjärartikel "Det lilla företagets effektivare forskning och utveckling".¹⁰ Hans tes var att småföretagen visade mellan tre och tio gånger högre produktivitet inom produktutveckling än storföretagen. Senare forskning har bekräftat Coopers tes. Jacob Schmookler kvantifierade Coopers grundläggande observationer och konstaterade att "storföretagen har en tendens att bli himmelriken för medelmåttor i jakt på anonymitet".¹¹ Fusioner har till råga på allt en tendens att förvärra problemet.

Kommunikationsdistorsion. En ensam chef har gränser för sin kunskap och kan inte förstå varje detalj i en komplex organisation. Därför är det omöjligt att bygga ut ett företag utan att addera hierarkiska nivåer. Information som passerar mellan nivåerna blir oundvikligen förvanskad. Detta minskar förmågan hos företagsledare på toppnivå att fatta faktabaserade beslut och påverkar negativt deras förmåga att agera strategiskt och direkt mot marknaden. När företag växer genom fusioner eller på annat sätt blir detta problem alltmer förnimbart.

Ett extremfall är Sovjetunionen. I vissa avseenden var Sovjetekonomin ett gigantiskt bolag styrt av en jättelik byråkrati. Skikt på skikt av byråkrater skyfflade information fram och tillbaka inom och mellan den centrala plankommittén Gosplan, ministerierna och lokala planorganisationer för att se till att produktionsmålen hölls. Föga överraskande inträffade det aldrig att leveranser utfördes i rätt mängd till rätt plats och i rätt tid.

SKALFÖRDELARNA uppväger skalnackdelarna. Om så inte vore fallet skulle förmodligen inga fusioner vara meningsfulla, eftersom de endast skulle leda till ökade skalnackdelar. Men skalfördelar är sannolikt inte så betydelsefulla som företagsledare gärna vill tro. De flesta auktoriteter inom ekonomisk teori anser att skalfördelarna antingen är små eller också att de är inom räckhåll för alla aktörer, stora som små. Att de är små skall tolkas så att de är uttömda redan inom mindre företag eller organisationsenheter (typstorlek omkring 400 anställda), och att de är inom räckhåll för alla aktörer innebär att företag kan använda exempelvis outsourcing eller legokontertering av skalintensiva aktiviteter.

Joe Bain banade väg för denna forskningsgren på 1950- och 1960-talet. Han observerade att "i den mån man träffar på skalfördelar inom företagskoncerner, är de som regel tämligen blygsamma i omfattning".¹² Bain gjorde kvantifieringsstudier av skalfördelar inom tolv industrigrenar. Av dessa tolv var det ingen som visade ens måttliga effekter.

Senare forskning har i stora drag bekräftat Bains iakttagelser. Detta har i sin tur fått ett antal anti-stordriftsideologer att göra uttalanden i stil med att "teknologins och humanresursernas dominans håller på att ta död på stordriften"¹³ eller att det är "den bärande myten inom den amerikanska företagskulturen att industriell elephantiasis är vägen till ekonomisk effektivitet".¹⁴ Skalfördelar bör emellertid inte bagatelliseras. Författaren till denna artikel har exempelvis funnit bevis för skalfördelar, i synnerhet inom administrativa funktioner. Även om de inte förefaller vara så allomfattande som pressreleaserna i samband med företagsfusioner kunde få oss att tro, är de inte försumbara. Också obetydliga skalfördelar kan starkt påverka företagets resultat.

Två modererande faktorer spelar också en roll för att avgöra effekten av en fusion. Skalfördelar och nackdelar befinner sig i en ständigt pågående dragkamp. Ibland rör sig repet i ena riktningen, ibland i den andra. För det mesta befinner det sig i jämviktsläge. Två modererande krafter kan rubba denna jämvikt: organisationsstrukturen och fokuseringsgraden.

Organisationsstruktur. Williamson insåg att skalnackdelar kan minskas genom lämplig anpassning av organisationen. Mångdivisionella organisationer är vanligen effektivare än funktionella organisationer. Det finns ett vägande skäl till detta: En mångdivisionell struktur gör det möjligt för högre chefer att snarare fokusera på övergripande uppgifter än på den dagliga verksamheten och på så sätt göra helheten större än summan av delarna. Forskningen har visat att mångdivisionella företag med en rimlig grad av decentralisering är minst två procentenheter lönsammare än funktionellt organiserade, centraliserade företag.

Fokuseringsgrad. När företag fusioneras tenderar de att vidga sin geografiska närvaro, bredda produktsortimentet eller integrera framåt till sina distributionskanaler eller bakåt till sina leverantörer. När

företag expanderar sägs de förlora sina specifika tillgångar.

Förlusten av specificitet har ett pris. I flertalet fall leder det till resultatförsämring. Det finns betydande undantag från regeln, till exempel General Electric som har etablerat sig runt om i världen och gått in i verksamheter som sträcker sig från hushållsmaskiner till tv-bolag och finansiella tjänster och ändå har framgång. Men som regel är konglomerat en mindre lyckad företagsform.

Sammanfattningsvis: ett företag som överväger en fusion eller ett uppköp bör inte stirra sig blint på skalfördelarna som så ofta utgör grundskälet till affären, utan också väga in hur skalnackdelarna skall undvikas, hur den framtida organisationen skall se ut och hur man ska vara säker på att behålla fokus. Dessvärre är insikten om detta ofta svag eller obefintlig hos såväl företagsledarna som deras rådgivare.

VILKEN BETYDELSE har detta för fusioner och förvärv? När företag växer genom fusioner tenderar skalnackdelarna att växa på samma gång. Om skalfördelarna i termer av synergieffekter är lägre än nackdelarna hamnar det nya företaget i en värre situation än de fusionerade bolagen gjorde före samgåendet. Är detta verkligen vad som händer? Många företagsledare ifrågasätter detta. De finner det svårt att hantera så abstrakta begrepp som klimatkonsekvenser, byråkratisk isolering, incitamentsbegränsningar och kommunikationsdistorsion. Beteckningarna kan förefalla onödigt abstrakta, men den underliggande verkligheten är högst konkret. De kan vara svåra att beskriva i en årsredovisning, men det minskar inte deras betydelse för företagets dagliga verksamhet.

Verkligheten överensstämmer nämligen väl med Coases och Williamsons förutsägelser. För det första tenderar mindre fusioner och förvärv att skapa värden (60–70 procent lyckas med detta), medan stora fusioner tenderar att misslyckas. När två storföretag fusioneras kommer värden sannolikt att gå till spillo och ingen har vunnit på affären. Detta är inte särskilt överraskande om vi betänker att det nya företagets kommunikationslinjer blir ännu längre, att det blir ännu svårare att upprätthålla personalens motivation och att innovationer blockeras. Dessutom leder tunnelseende på chefsnivå ofta till att storföretag överskattar vinsterna med en fusion. Men när storföretag köper upp mindre företag eller när småföretag fusioneras blir resultatet i allmänhet positivt. Detta beror på att störningar till följd av skalnackdelar är jämförelsevis små.

För det andra har storföretagsledare som nämnts en tendens att bli avskrämda från verkligheten. Detta sker knappast avsiktligt, men många års arbete inom ett och samma företag med dess fasta rutiner och praxis skapar en miljö där företagsledarens teori om världen kan skilja sig påtagligt från vad som händer i verkligheten.

Företagsledare av denna typ går ibland i fällan att driva igenom prestigeaffärer. Ett prestigeföretag är ett företag med hög

...när storföretag köper upp mindre företag eller när småföretag fusioneras blir resultatet i allmänhet positivt.

relativ värdering där ledningen höjs till skyarna av affärspressen och ekonomianalytikerna. Beklagligt nog är verkligheten sällan så rosenröd som smickret kan få företagsledaren att tro och vardagen brukar infinna sig tämligen omgående. När ett prestigeföretag gör ett förvärv blir resultatet vanligen starkt negativt. Hewlett-Packards köp av Compaq är enligt många uppfattning ett typexempel.

För det tredje kommer företag som glömmer vikten av fokus, geografiskt eller produktrelaterat, att visa sämre resultat. Näraliggande förvärv har större framgång än diversifierande företagsaffärer. Konglomerat och diversifiering som affärsidé är för länge sedan historia och fokus på kärnverksamheten är i dag utmärkande för de flesta företag. Detta är begripligt, då förvärv utan synergier visar underskott på 14 procent i snitt över en treårsperiod.

Det är också väl känt att förvärv som syftar till geografisk expansion är något mindre fördelaktiga än förvärv som sker med produktutbyggnad som mål, i snitt sjunker aktieägarnas vinst med 2-3 procent. Detta är en viktig observation för europeiska fusions- och förvärvsinriktade företag som satsar på transnationella förvärv. Många sektorer inom den europeiska ekonomin har irrationellt många företag. Förklaringen är att hemmamarknaderna tills helt nyligen var den plats där företagen konkurrerade. Efter hand som den europeiska integrationen fortsätter, oaktat det åtminstone tillfälliga avvisandet av en europeisk konstitution, kommer en naturlig konsolidering att ske inom flertalet sektorer. Gränsöverskridande affärer är dock till sin natur besvärliga att genomföra. Paneuropeiska företag som Electrolux har kämpat med detta problem under lång tid.

Til syvende og sidst har de krafter som minskar sannolikheten för framgång för fusioner och förvärv egenskapen att verka i andra riktningen också. Avyttringar är ofta en rimlig utväg för ett storföretag. Vi har under den senaste tioårsperioden i själva verket fått uppleva ett aldrig tidigare skadat antal företagsavyttringar. Vi ser hur den privata kapitalmarknaden blomstrar, dominerad av riskkapitalbolagen. Från att ha varit delar av en hemindustri har dessa nu blivit nyckelaktörer inom företagsrekonstruktion. Riskkapitalbolag som Bain Capital och BC Partners är numera bland

de mest inflytelserika företagen i världen.

Huvuddelen av de företag som köps ut via riskkapitalbolagen är avyttringar från stora företag. Efter utköpet lyckas riskkapitalbolagen ofta utföra små underverk med sina förvärv och skapa såväl förmögenheter åt investerarna som nya arbetstillfällen (tvärt emot en allmänt spridd uppfattning). Ett huvudskäl till att utköpen lyckas är att förvärven plötsligt slipper de skalnackdelar de tidigare ägarna bidrog med. Många storföretag skulle med andra ord göra klokt i att överväga avyttring i stället för nya förvärv.

STATEN OCH SAMHÄLLET i stort är inte tysta och passiva vittnen till fusioner och förvärv. Diskussionen har hittills endast berört enskilda företag, men vilken blir effekten på staden, regionen eller landet? Ett resonemang som förekommer ofta är att fusioner leder till onödiga friställningar som är kostsamma för samhället i det korta perspektivet och utarmar det mänskliga kapitalet på lång sikt. Kort sagt, fusioner och förvärv förstör mer än de skapar.

Detta är uppenbart felaktigt. Fusioner sker huvudsakligen i demokratiska länder med fria men ändå reglerade marknader. Om fusioner faktiskt var fördärliga för stat och samhälle skulle de ha förbjudits för länge sedan. Väljarna skulle ha gjort uppror och röstat bort företagsvänliga regeringar. Det som ofta glöms bort när en fusion eller ett förvärv kritiserar är att friställningar drabbar en lätt identifierbar grupp människor, nämligen de anställda i berörda företag, medan det är en betydligt mera diffus grupp som drar nytta av fördelarna – konsumenterna.

Därmed skall man inte utesluta att fusioner och förvärv kan ha negativ påverkan på det enskilda samhället. Men lösningen ligger inte i ett principiellt avståndstagande från fusioner. En mera framgångsrik strategi synes i så fall vara att skapa förutsättningar för att enbart ändamålsenliga fusioner genomförs och under övergångsfasen se till att arbetsförlusterna hanteras på ett korrekt vis.

Här måste hela samhället medverka. Det är inte uteslutande aktieägarnas sak att utvärdera fördelarna med en fusion. I stället måste samhällets förtroendemän, lokala medier, affärspressen, anställda och övriga intresserade parter spela sin roll. Endast en fri och öppen diskussion kring

fördelar och nackdelar från företagets och samhällets utgångspunkter kan bidra till en uppgörelse som eliminerar onödig splittring inom samhället. På samma sätt som den formella prövningsprocessen tar sin tid måste denna diskussion få ta den tid den behöver.

I grund och botten finns det två sätt för samhället att hantera övertaligheten efter fusioner. Antingen skapar man en arbetsmarknad som dynamiskt anpassar sig till förändringar i tillgången på arbetstillfällen eller också måste man förse sig med ett offentligt skyddsnät i form av arbetslöshetsunderstöd och omskolningsmöjligheter. USA föredrar i huvudsak den förra modellen, medan Europa förlitar sig på den senare.

Fördelen med den amerikanska modellen är att den fungerar väl. Arbetslösheten har varit låg i USA under många år och andelen nyskapade jobb är hög. Inkomstnivåerna i USA ligger långt över de europeiska. Därtill finns det ett nästan enhälligt stöd från medborgarna för det amerikanska sättet att sköta ekonomin. Vad fusioner och förvärv angår är det få som anser att det ligger ett systemfel i botten.

Den europeiska modellen med sina offentliga trygghetssystem är däremot i allvarlig kris. När företag går samman hamnar många tidigare anställda i långtidsarbetslöshet. Till detta kommer den redan förut höga arbetslöshetsnivån och låga andelen nyskapade jobb som har plågat de europeiska länderna i över en generation. Den allmänna opinionen i denna fråga är djupt splittrad.

Denna essä erbjuder ingen lösning på problemet. Så länge det råder en obalans mellan näringslivets och samhällets intressen kommer problemet att finnas kvar. Vi vet att det som fungerar bra i USA inte passar andra länder. Av främst demografiska orsaker (de sysselsatta är äldre i Europa än i USA) är det få europeiska länder som vill ta efter den amerikanska arbetsmarknadsmodellen. Här ligger möjligen en del av lösningen. Är det så otänkbart att åldersanpassa de europeiska arbetsmarknaderna och beskattningsreglerna? Unga människor kunde ta sig in på en flexibel arbetsmarknad med färre trygghetsåtgärder och betala lägre skatter, medan den äldre arbetskraften stannar i högskattesystemet med fullt utbyggt skyddsnät. ■

**Om fusioner
faktiskt var
fördärliga
för stat och
samhälle
skulle de ha
förbjudits för
länge sedan.**

Fotnoter:

1 R. H. Coase, "The Nature of the Firm", *Economica* 4 (16) 1937, s. 386-405.

2 G. J. Stigler, *The Case against Big Business. In Monopoly Power and Economic Performance*, E. Mansfield (red.), Norton: New York 1974.

3 S. Canbäck, *Bureaucratic Limits of Firm Size: Empirical*

Analysis Using Transaction Cost Economics, Henley-on-Thames: Henley Management College, Brunel University 2002 och *The Science of Mergers and Acquisitions*, Pyx Institute: Boston 2004.

4 M. C. Jensen, "Agency Costs of Free Cash Flow, Corporate Finance, and Takeovers", *American Economic Review* 76 1986, s. 323-329.

5 J. Child, "Predicting and

Understanding Organization Structure", *Administrative Science Quarterly* 18 1973, s. 168-185.

6 R. H. Coase, "The nature of the Firm: Meaning" i *In the Nature of the Firm: Origins, Evolution, and Development*, O.E. Williamson och S. G. Winter (red.), Oxford University Press: New York 1993.

7 O. E. Williamson, *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*, Free

Press: New York: 1975 och *The Economic Institutions of Capitalism*, Free Press: New York 1985.

8 F. M. Scherer, "Industrial Structure, Scale Economies, and Worker Alienation", i *Essays on Industrial Organization in Honor of Joe S. Bain*, R. T. Masson & P. D. Qualls (red.), Ballinger: Cambridge, Mass. 1976.

9 E. F. Schumacher, *Small Is Beautiful: Economics as if*

People Mattered, Perennial Library edition, HarperCollins: New York 1989.

10 A. C. Cooper, "R&D Is More Efficient in Small Companies", *Harvard Business Review* 42 1964, s. 75-83.

11 J. Schmookler, "The Size of Firm and the Growth of Knowledge", i *Patents, Invention, and Economic Change*, Z. Griliches & L. Hurwicz (red.), Harvard Univer-

sity Press: Cambridge 1972.

12 J. S. Bain, *Industrial Organization*, 2:a uppl., Wiley: New York 1968.

13 T. Peters, "Rethinking Scale", *California Management Review* 35 (1) 1992, s. 7-29.

14 W. Adams & J. W. Brock, *The Bigness Complex: Industry, Labor, and Government in the American Economy*, Pantheon: New York 1986.

Med stor kraft har **Martha C. Nussbaum** velat visa att antikens tänkare har mycket att säga om vår samtid. I hennes ögon är de radikaler som fortfarande ger stöd för förändringar av samhället och våra enskilda liv. Men hon läser med stor urskiljning.

Redan de gamla grekerna stod till vänster

Av
Erik Wallrup
Redaktör på *Axess*

DET HÖR TILL DEN konservativa gestiken att med ett tydligt pekfinger hänvisa till antiken. Bara det att ett verk är antikt ger en kvalitetsstämpel. Den grekiska tragedin är det högsta som tänkas kan inom teatern, dagens filosofi är en fotnot till Platon och formskönheten i den klassiska skulpturen går inte att överträffa. Några bevis på att de ska ha någonting med samtiden att göra krävs inte. Inte mig emot. Men med Martha C. Nussbaum är det inte så. I tegelsten efter tegelsten har hon byggt vidare på en idé om antikens dramer och filosofi som gör greker och romare helt samtida. Ibland får hon Aristoteles att låta som en gråsosse och stoikerna som terapeuter i New York, men likafullt har Nussbaum fått oss att betrakta klassikerna på ett nytt vis. Ingen kan ta ifrån henne äran av att ha funnit nya vägar till Rom – och till Aten.

När hon i somras talade på Södertörns högskola var det i helt rätt miljö för henne: ämnet för konferensen var medborgerlig bildning (*liberal education*) och stämningen högst kosmopolitisk. Till skillnad från Uppsalas och Lunds klassiska universitetsområden har Södertörn liksom Stockholms universitet en riktig campuskaraktär. Den moderna arkitekturens enkla former gör byggnaderna fulla av framtidsanda. Tittar man på studenterna står det klart att det här råder mångkulturalism och att det som ibland med en cynisk politikerglosa kallas begåvningsreserv tas till vara.

Kanske skulle man kunna hävda att Nussbaum är vår tids Nietzsche när det gäller förhållandet till antiken. Precis som Nietzsche har hon vänt sig tillbaka till den grekiska tragedin (i *The Fragility of Goodness* 1986). Precis som han har hon tagit sig an stoikerna i en kritisk granskning (*The Therapy of Desire* 1994). Och hos

Illustration: Claes Jurander

båda finns idéer om hur man ska kunna reformera utbildningssystemet utifrån grekiska förebilder. Utbildningen? Kan man gå till grekerna för att lära sig något om utbildningssystemet, denna så moderna företeelse? Visst kan man som konservativ hylla förhållandet i den grekiska akademien, denna exklusiva skara, men att hylla dem som vänsterliberal? Jo, Sokrates är en gestalt som hyllats på båda sidor, inte minst det berömda försvarstalet där han inför sina domare talar om rannsakan som livshållning.

Sittande ensam i ett stort sammanträdes-

"Alla grekiska tänkare var på ett eller annat sätt radikala, de var subversiva inom sin kultur ..."

När Martha C. Nussbaum läser de antika klassikerna finner hon kritiska föregångare.

rum högst upp i Södertörns huvudbyggnad börjar vi vårt samtal i en diskussion om just dessa ståndpunkter som Nussbaum utvecklade i *Cultivating Humanity* (1997).

– Det som intresserade mig när jag började skriva om undervisning var att den högra flygeln i den amerikanska undervisningsdebatten hela tiden refererade till de stora verken, till klassikerna. Men man fick intrycket av att de aldrig läst dem, för om man ser vad de invänder mot är det just den typ av utbildning som gör att man verkligen läser böckerna och tillgodo-gör sig innehållet. I viss utsträckning var mitt framhävande av de antika tänkarna ett rent retoriskt grepp: jag ville visa att de stora verken försvarar kritik och självkritik, just Sokrates "rannsakande liv" som högerflygeln finner vara ett hot.

– Jag ville säga att man kan använda Sokrates idé om medborgerlig bildning, med siktet ställt på det fria tänkandet, till att bygga ett försvar för samtida reformer av undervisning. Det är av samma anledning Seneca ansåg att den romerska undervisningen måste kritiseras eftersom den var inriktad på memorering av texter och

traditionella värden. Vi vill inte ha en undervisning som går ut på att memorera eviga värden, utan en som går ut på att lära sig att tänka själv. Då måste tonvikt läggas på kritiskt tänkande, på etiskt resonerande och på fantasin.

DET RÄCKER MED ATT KASTA ett öga i det som är Nussbaums motpol, Allan Blooms *The Closing of the American Mind* (1987), för att se att de refererar till samma böcker, samma författare. Blooms bok var startskottet för de senaste årtiondenas krig inom den amerikanska universitetsvärlden. Den ledde till att traditionalisterna fronderade mot multikulturalisternas reformer och kanonförkastande. Men den västerländska traditionen spelar en huvudroll hos Nussbaum – här finns inte bara greker som Sokrates, Aristoteles, tragödnerna och Aristofanes, utan också en ständig diskussion med kanon. Hur skulle Nussbaum själv mer specifikt vilja säga att hon och Bloom skiljer sig åt?

– Well, mitt projekt började med en recension jag skrev i *New York Review of Books* av just *The Closing of the American Mind* och jag tror faktiskt att det är svårt att få något klart besked i den boken. Den inleds med ett hyllningstal till Sokrates, och Bloom verkar gilla idén om rannsakan som livshållning, men när man läser vidare visar det sig att det alls inte är något han gillar. Under det som tycks vara ett lovtal till den fria undersökningen finns en intressant föreställning om en uppenbarad sanning, egentligen en religiös idé om sanning, ett slags absorbering av sanningen genom uppenbarelsen.

Det leder in Nussbaum på hennes eget förflutna. Lite överraskande visar det sig att hon varit en del av den sfär inom det amerikanska universitetssystemet som hade Leo Strauss som centrum, den tysk-judisk-amerikanske tänkare som sagts vara fadersgestalten för de amerikanska neokonservativa i Bushadministrationen.

– Jag känner väl till den här Leo Straussmiljön eftersom jag delvis växt upp i den. Jag hade en lärare som var straussian, så jag visste att man inom den kretsen inte alls lade någon tonvikt vid fritt frågande och undersökande. Det fanns en kult kring dolda innebörder och små tecken. Han gjorde de gamla texterna stor orättvisa, även dem han talade om, och dessutom visade han sig vara helt okunnig om de stora bidragen från de hellenistiska tänkarna och då i synnerhet de stoiska. Alla grekiska tänkare var på ett eller annat sätt radikala, de var subversiva inom sin kultur, Aristoteles i mindre utsträckning än de övriga eftersom han inte hade några politiska rättigheter och därför var tvungen att vara försiktigare. Men Sokrates, Platon, Epikuros, stoikerna, de var alla politiskt radikala. Stoikerna hade ett perspektiv som var helt internationellt, enligt vilket män och kvinnor var helt jämställda och medborgarskap inte berodde på klass eller pengar.

Politiskt sett befinner sig Nussbaum alltså helt klart till vänster. Hon talar sig varm för den kosmopolitiska hållningen och har i viss utsträckning ett multikulturellt perspektiv på samhället. Men bara i viss utsträckning. Bland det som angrips i *Cultivating Humanity* finns också olika slags postmoderna kulturteorier.

– Vänsterns försvar av de nya studierna av ras och genus var en del av en identitetspolitik. Man tänkte sig att varje grupp borde finna sin egen identitet. För mig var detta inte mycket bättre än högerens intressegruppspolitik. Det vi egentligen behöver är en gemensam politik som understryker mänskliga värden, och jag allierar mig därför med den del av vänstern som talar

Illustration: Claes Jurander

”... emotioner kan vara otillförlitliga som riktlinjer för det närvarande eftersom de har ett slags envishet och rigiditet över sig.”

För Nussbaum är emotioner inga tanklösheter men heller inga säkra kompassnålar.

om internationella mänskliga rättigheter och den radikala kraften i universella anspråk. Varje försvar av universella värden i den moderna världen måste visserligen vara mycket försiktigt, mycket ödmjukt, öppet för korrigeringar utifrån de insikter som kan komma från andra folk. Men jag tror att vi måste försvara vissa grundläggande mänskliga värden som grundstenar i ett anständigt samhälle.

NUSSBAUM HAR ALLTÅ delvis utgått från ungefär samma källor som Nietzsche och kommit fram till diametralt annorlunda åsikter. Båda kritiserar de visserligen stoikerna för deras asketism, men medan Nietzsche framhåller den passionerade människan som kontrollerar sina passioner talar Nussbaum om ett blomstrande

liv. Hon går tillbaka till också de förgrundsgestalter som Allan Bloom lyfter fram, men även här uppstår motsättningar i tolkningarna.

Utan att ge vare sig Nietzsche eller Bloom något tolkningsföretärd (åtminstone Nietzsche är ju en notoriskt självsvåldig uttolkare), går det att ifrågasätta om Nussbaum verkligen är så noga i sin läsning som hon själv hävdar. Idyllisering hotar när Aristoteles blir alltför snäll, och stoikerna blir emellanåt moderna dygdemöster. Därför frågar jag henne om hon alls kan förstå en kritik som hävdar att tolkningarna av stoikerna kommer alldeles för nära en nutida, vänsterliberalt kosmopolitisk hållning, att hon tvingats rensa hårt i sådant som hon själv betraktar som passé.

– Jag är mycket kritisk till vissa aspekter av det stoiska tänkandet: alla de normativa aspekterna av deras reflektion över emotioner som går ut på att vi borde göra oss kvitt dem. Mitt projekt är att säga vad som är korrekt hos dem, och om de är goda diskussionspartner är det fantastiskt.

Därmed är vi inne på ett av Nussbaums huvudområden, hennes teori om emotioner. Genast måste man göra en distinktion som bryter litet mot vardagsförståelsen: emotioner och känslor är inte samma sak, det man känner när man har en emotion är en känsla, men känslan kan skilja sig åt även om emotionen är densamma. Sorgen kan ge upphov till en molande känsla, men också känslan av att vara helt tom.

Klart är att Nussbaum inte övertar stoicismen rakt av, utan att hon modifierar stoikernas tänkande för att det ska passa hennes eget. Ändå är hon dem tillräckligt närstående för att hon ska tala om sin emotionsteori som nystoicistisk. Jag ber henne förklara detta lite närmare – vilket hon gör med systematik och ett väldigt ordflöde. Här märks det att hon hållit ett antal föreläsningar i ämnet och det som en engagerande lärare, ett engagemang som kan anas som en temperaturhöjning under de annars lika välartikulerade utläggningarna.

– Den grundläggande ståndpunkten är att emotioner inte är blott känslor som sveper över personen som en vindpust, utan att de innehåller komplicerade tankar och då i första hand rörande personens välbefinnande. Om vi börjar med rädslan: som Aristoteles säger innehåller rädslan tanken att stora skador hotar och att jaget inte lyckas värja sig helt. Medkänslan är än mer komplicerad, eftersom den förutsätter tanken att någon annan lider, att detta lidande är av allvarligt slag och att den lidande inte var skyldig till sitt eget lidande – kanske ingår här också föreställningen att man själv är sårbar.

– För det första innehåller emotionerna alltså tankar. För det andra har tanken ett objekt. Objektet är vad filosoferna kallar intentionellt, det vill säga att emotionen ger en speciell synvinkel, nämligen den synvinkel personen har som äger emotionen. För det tredje ingår också övertygelser av ett speciellt slag, nämligen att objektet bedöms vara viktigt för välbefinnandet. Det är vad jag kallar de eudaimonistiska aspekterna av emotionerna. Och det är vad jag finner värdefullt i den stoiska synvinkeln.

Nussbaum fångar alltså upp tankens roll i det emotionella livet. För många filosofer genom historien har känslor och emotioner varit nyckelfullheter som snarare stört än varit värdefulla att analysera. Stoikerna ville göra sig fria från emotioner men såg samtidigt ett kognitivt innehåll i dem. Det är tankens närvaro i emotionen som Nussbaum funnit stöd för hos stoikerna. Men de har också starkt problematiska sidor, och därför kommer så Nussbaum in på beskärningen av tankeväxten:

– Det finns tre modifieringar att göra för att den stoiska synvinkeln ska bli adekvat. För det första ansåg stoikerna att tankeinnehållet i emotionen var språkligt, att innehållet lätt kunde översättas till en språkligt formulerbar sats. Det ger oss stora problem om vi vill kunna räkna in emotionerna hos icke-mänskliga djur och spädbarn – stoikerna ansåg att dessa saknade emotioner medan jag helt klart anser att de äger dem. Jag har en mindre fast föreställning än stoikerna om vad som är nödvändigt för att en tanke ska vara en tanke. Djur har till exempel en massa tankar om objekt som ökar deras välbefinnande, men de har inget språk.

– Den andra modifieringen är mer fokuserad på kulturen som en källa till variation i den grundläggande, emotionella repertoaren. Stoikerna gav utrymme för detta men talade egentligen inte om det. Jag tror att vi måste tala om hur kulturellt bestämda åsikter om vad som är gynnsamt för välbefinnandet skapar inte bara tillfällen för en emotion, utan också den taxonomi som gäller för ett specifikt samhälle.

– För det tredje måste vi göra reda för det faktum att det finns en utveckling. Stoikerna brydde sig inte om hur barn utvecklades, men om vi betänker hur vi kommer in i livet står det klart att vi redan från början har högst aktiva kognitiva egenskaper även om de är relativt elementära. Också spädbarnet kan känna skillnad

mellan olika personer genom luktsinnet, det kan skilja mellan sin egen mammas mjölk och någon annans mjölk. Även i detta tidiga skede kan barnet känna emotioner som rädsla och vrede, men endast i en elementär form eftersom objektet inte är klart urskilt. Likafullt utgör de en viktig del av livshistorien. Så när man mycket senare känner kärlek till den här underbara mannen man älskar, då kan tidiga erfarenheter av rädsla, av förlust av ett omhuldat föremål mycket väl finnas där i sin primitiva form. Det förflutna är en del av nuet. Detta innebär en mycket klar modifiering av stoikernas synvinkel och det innebär att känslorna är mycket svårare att ändra på, mycket svårare än de tänkte sig: de föreställde sig att känslorna grundade sig i vanan, men det är alltså mycket mer komplicerat än så.

NUSSBAUM TILLHÖR dem som från och med 1980-talet åter gjorde emotioner och känslor till en del av filosofin. Men de var långt ifrån de första att göra detta på 1900-talet. Inom fenomenologin och den filosofiska antropologin i Tyskland från 1920-talet och framåt intog den emotionella sfären en nyckelställning; den sågs som en grundnivå för den mänskliga existensen. När jag provar Nussbaums kännedom om detta visar det sig att hon alls inte intresserat sig för perioden, i stället börjar hon tala om att hon inte är främmande för tysk filosofi – hon säger sig gärna referera till både Kant och Schopenhauer – men det var knappast tanken med min fråga.

Så jag provar en annan angreppsvinkel, nämligen att utgå från kärnan i det Proustcitat som hon satt som ett av två motto till sin bok om känslornas filosofi, *Upheavals of Thought* (2001): "Kärleken åstadkommer på detta sätt sannskuldiga geologiska eruptioner på tankens område. I monsieur de Charlus tankevärld, som för bara några dagar sedan liknade en slätt så enformig att han inte inom synhåll skulle ha kunnat upptäcka en enda idé i jämnhöjd med marken, hade nu plötsligt stenhårda bergmassiv tornat upp sig, men dessa berg var skulpterade, som om någon bildhuggare i stället för att hugga block av marmorn hade mejslat ut den på platsen. Där vred sig i titaniska jättegrupper Raseriet, Svartsjukan, Nyfikenheten, Avunden, Hatet, Smärtan, Högmodet, Skräcken och Kärleken" (översättning Gunnel Vallquist). Min fråga blir den följande: Om tanken är grundad i emotionerna, om tanken reser sig upp ur emotionerna, vad får detta för konsekvenser för vår föreställning om förnuftet?

– Först av allt är uttrycksättet inte exakt mitt eget. Jag skulle säga att dessa tankarnas höjdförskjutningar är emotionerna. Den där passagen hos Proust från vilken jag hämtat frasen säger att tankarnas höjdförskjutningar visar det ofrukttsamma i att säga att detta är intellektet medan detta är lidande, stolthet, förvåning, kärlek och så vidare. Emotioner är redan tankarnas höjdförskjutningar.

Hon borde ju vara klar över citatets innebörd, så det är först vid genomgången av intervjun som jag inser att det inte är självklart att hon har rätt. Inte så att Proust själv är fullständigt klar i sin formulering om dynamiken i romanpersonens själ; Proust sätter ju kärleken både som startpunkt för tanken och som en av tankarnas möjliga följder. Men nog ligger Proust närmare föreställningen om en emotiv grund för tankarna än tvärtom. Nussbaum går vidare till den egentliga frågan:

– Vad detta har för följder för förnuftet? Be-

greppet förnuft används på många skilda sätt. När emotioner sägs vara irrationella menar man ibland att emotionerna inte alls innehåller tankar. Det är en synpunkt som jag absolut kritiserar. En andra föreställning är att emotioner innehåller bristfälliga tankar, men då måste vi fråga på vilket sätt man inte kan sätta sin lit till dem. Stoikerna sa att det var bristfälliga tankar eftersom man ansåg att de yttre omständigheter som emotionerna uppstår ur var av betydelse: relationerna till barn, hustru, familj. Men jag har en annan åsikt som rör det förflutna och utvecklingen och som säger att emotioner kan vara otillförlitliga som riktlinjer för det närvarande eftersom de har ett slags envishet och rigiditet över sig. För att reagera på rätt vis på den människa man har framför sig kan emotionerna visa både rätt och fel, fel om man i affären reagerar irriterat på biträdet eftersom hon liknar någon ur det förflutna som gjort en arg. Det faktum att emotioner inte är så lätta att förstå beror på deras tidsmässiga flerskiktning, och det gör att vi kan ledas fel.

UNGEFÄR SAMTIDIGT som känslornas filosofi slog igenom för ett tjugotal år sedan började också samhället bli mer känslösamt. Man ser det i medierna där känslorna spelar en allt viktigare roll, där reportern förutsätts vara emotionellt engagerad. Känslokonflikter på arbetsplatser och på universitet kan leda till rättegångar: sexuellt ofredande och diskriminering kan sägas tillhöra känslösfären, även om en sådan beteckning kan uppfattas som stötande eftersom den emotionella sfären trots allt inte står så högt i kurs. Utbrändheten är ett tillstånd i vilket emotionell störning utgör ett centralt element. Har samhället blivit besatt av känslor?

– Jag tror att man bara kan svara på den frågan i en mycket specifik kulturell kontext. Adam Smith sade till exempel att vid en personlig förlust kan det vara bra att inte visa så mycket känslor, kanske inte ens känna så mycket. Det är en brittisk fördom. När jag var student ignorerade man temat känslor, och det berodde nog på att man gjort så sedan den viktoriańska eran. Man kände sig fortfarande generad av ämnet. Till och med vänskap drabbades. Trots att en femtedel av Aristoteles *Etik* handlar om vänskap skulle man inte skriva om det.

– Jag kan inte kommentera det svenska samhället, men när det gäller USA och England tror jag att man helt enkelt lättat på självkontrollen och det emotionella beteendet. Den viktoriańska eran är borta. Jag tycker att det är bättre att kunna tala om de känslor man har, för då kan man analysera och sedan kritisera dem. Om man bara förnekar hela den sfären löper man den stora risken att missförstå. Man kan förstås bli alltför fokuserad på känslorna, men det är sundare än döljandet och förnekandet.

Så den neostoicistiska bilden av emotioner har ingenting att skaffa med självkontrollen hos stoikerna, idealet av att ha kontroll över jaget?

– Vad som är riktigt i stoicismen är att man måste värdera känslorna utifrån en allmän etisk syn på vad som är värdefullt. De rådde ha en extrem ståndpunkt där ingenting utom den egna viljan var värdefullt, ingenting i yttrevärlden. Det anser jag vara fel, men det är rätt när det gäller vissa företeelser, till exempel att inte bli så upprörd över pengar, rykte och förolämpningar. Mycken skada är skedd genom trivialiteter som dessa. Man ska inte bry sig om sin placering vid middagsbordet, ett av Senecas exempel i frågan. ■

Fruktbar rest. Ett folk som uppfyllt sin roll i historieutvecklingen tänks hos Hegel försvinna in i glömskan. Detta tolkade **Franz Rosenzweig** på ett säregt vis då han hävdade att judarna är ett folk som lyckats ställa sig utanför historiens våldsamma förlopp. På den grunden byggde han en filosofi som slapp ur totalitetens grepp.

En judisk bakdörr ut ur Hegels system

CHRISTIAN NILSSON

Fil. mag. i filosofi vid Södertörns högskola

FILOSOFER BJUDS IBLAND in för att yttra sig om olika problem i samtiden, alltifrån genteknik till globalisering. Som föredragshållare och intervjupersoner är de svåra att skilja från andra yrkesgrupper. Filosofins bidrag tycks inskränka sig till att klargöra problemets struktur och att visa på brister i argumentationen hos den ena eller andra parten.

Vad vore då alternativet? Att erbjuda lösningar på problemen? Arbetet i diverse etiska kommittéer kräver om inte lösningar så i alla fall avgöranden. Ett annat sätt att se på filosofins uppgift kunde vara följande: det ligger i filosofins väsen att skapa problem.

En sådan utgångspunkt innebär ett betonande av filosofins kreativa sida, men också ett värnande av det specifika i den filosofiska verksamheten. Filosofin är inte en reflektion över vad som helst, den kan inte förväntas ha något att säga i varje debatt. I den normala politiska diskussionen mellan majoritet och opposition har filosofin som sådan inget att bidra med. De problem som filosofin har anledning att formulera utmärks av att parterna saknar gemensam måttstock. Först där det finns ett brott eller en genuint paradoxal relation kan det också finnas filosofi. Av filosofen bör man därför förvänta sig att få höra något som är både oväntat och besvärligt.

En sådan filosof var Franz Rosenzweig.

FRÅGAN OM FILOSOFINS förhållande till den historisk-politiska

verkligheten formulerades under 1900-talet framför allt som en fråga om arvet efter Hegel. Kunde även krigets vansinne förstås som en "förnuftets list"? Hade det en funktion i andens utvecklingsförlopp? Det första världskriget uppfattades av många som en katastrof för en hel tradition.

Den tysk-judiske tänkaren Franz Rosenzweig hade före kriget skrivit ett stort verk i två band om Hegel och staten. Ett av kapitlen i Hegel-boken lade Rosenzweig fram 1912 som sin doktorsavhandling för Friedrich Meinecke, ett ledande namn inom den så kallade historiska skolan. När hela verket, vars tryckning skjutits upp på grund av kriget, utkom 1920 såg sig Rosenzweig emellertid föranledd att förse det med nyskrivna för- och efterord. "Denna bok kunde inte ha skrivits i dag", konstaterar han och förklarar: "När ett världsbygge rasar samman, begravs under rasmassorna också de tankar som tänkte ut det, liksom de drömmar som genomför det."

Att författaren tar avstånd från sin egen bok i förordet till första utgåvan kan tyckas som en döds-kyss. Först på senare år har det uppmärksammats att här trots allt finns en hel del som är av relevans även för Rosenzweigs mogna tänkande. Men det är ingen tvekan om vilket av hans verk som är av störst vikt. Bara ett par månader efter publiceringen av Hegelboken presenterades det han själv kom att beteckna som sin "enda" bok för offentlig-

heten: *Stern der Erlösung* ("Förlösningens stjärna", 1921).

Detta märkliga filosofiska verk hade han koncipierat i första världskrigets skyttegravar på brevkort hem till modern och sedan mer samlat skrivit ner under sex månader i en sjuksäng vid Balkanfronten. Boken kom att få stor betydelse för den västerländska filosofins fortsatta dialog med den judiska traditionen, inte minst för tänkare som Emmanuel Levinas, Jacques Derrida och Jean-Luc Marion. Levinas skriver i förordet till *Totalité et infini* ("Totalitet och oändlighet"): "Motståndet mot idén om totalitet i Franz Rosenzweigs *Stern der Erlösung* var en drabbande läsning, detta verk är alltför ofta närvarande i denna bok för att kunna citeras."

ATT UNDKOMMA HEGEL är inte lätt. Varje invändning förefaller möjlig att ta hänsyn till och integrera i det stora systemets dialektik. För att förstå Rosenzweigs väg ut ur detta system är det nödvändigt att berätta något mer om hans biografi.

Rosenzweigs frigörelse från Hegel och den tyska idealismen var förbunden med hans nya intresse för den judiska traditionen. Under uppväxten i en assimilerad judisk familj i Kassel hade han framför allt mött denna tradition i gestalt av sin farfars bror, onkel Adam Rosenzweig, som bodde med dem fram till sin död 1908. Bland den judiska befolk-

ningen i det dåvarande Tyskland var assimilationstendensen stark. På de flesta områden hade judarna fått samma rättigheter som andra medborgare, men positionerna som officerare, domare och borgmästare tillhörde fortfarande en stängd sfär. Också att göra universitetskarriär var svårt för judar. Många skapade

sig därför positioner utanför universiteten, som journalister, författare och privatdocenter. Men det fanns också många exempel på "karriärdop".

Året efter den framgångsrika doktorsdisputationen tillbringade Rosenzweig en tid i Leipzig, där han umgicks med sin kusin Rudolf Ehrenberg och vännen Eugen Rosenstock-Huessy, båda judar som konverterat

till kristendomen. I ett omvälvande samtal en sommarnatt 1913 bestämde sig så Rosenzweig för att konvertera även han. Den judiska identiteten framstod för honom som en ointressant barlast som inte hade framtiden för sig. Identifikationen med den tyska anden och dess (enligt Hegel) historiska mission var för Rosenzweig i denna stund närmast total.

Samtidigt var det i Rosenzweigs fall inte bara fråga om ett karriärdop. Det omvälvande nattliga samtalet i Leipzig – som för övrigt tog sin utgångspunkt i en aktuell bok, nobelpristagaren Selma Lagerlöfs *Antikrists mirakler* – innebar för honom framför allt att han såg sig tvungen att överge en skeptisk och

Det är nämligen
inget personligt
möte med Gud,
ingen frälsnings-
upplevelse som
lett till hans
ändrade beslut,
snarare
en filosofisk
upptäckt.

relativistisk hållning och i stället bejaka en i någon mening religiös livsåskådning. En konsekvens av detta var att Rosenzweig, som han uttrycker det i ett brev, ville konvertera "som jude och inte som hedning". Detta var också den kristna "judemissionens" hållning: fram till dopögonblicket bör den lagtrogne juden fortsätta att upprätthålla buden.

Rosenzweig hade därför för avsikt att under sommaren fira rosh hashana (det judiska nyåret) och de tio dagarna av botgöring fram till jom kippur (försoningsdagen) i hemförsamlingen i Kassel. Familjen reagerade dock häftigare än väntat, och Rosenzweig beger sig i stället till Berlin, dit han anländer på försoningsdagen. Någonstans på vägen har en ny möjlighet öppnat sig. I ett brev till Rudolf Ehrenberg skriver han: "Jag har efter lång och, menar jag, grundlig eftertanke kommit fram till ett återkallande av mitt beslut. Det förefaller mig inte längre nödvändigt och därför, i mitt fall, inte längre möjligt. Jag förblir alltså jude."

I sitt brev går Rosenzweig utförligt in på det resonemang som lett till det nya ställningstagandet. Det är nämligen inget personligt möte med Gud, ingen frälsningsupplevelse som lett till hans ändrade beslut, snarare en filosofisk upptäckt. Dessutom vill han gärna förklara sig eftersom hans nya position på det teologiska området "kräver ett – teoretiskt – erkännande från de kristnas sida". Judemissionen bygger på ett missförstånd. Kristi ankomst betyder att vägen till Gud för alla människor måste gå genom honom. Men, skriver Rosenzweig, det judiska folket behöver ingen väg till Gud, det är redan hos honom,

alltsedan förbundet i Sinai. Det judiska rituella livet är således ett "evigt liv", medan kristendomens "eviga väg" är missionens: att sprida monoteismen över världen.

Detta kan tyckas vara en obskyr teologisk frågeställning, men den är av stor vikt för förståelsen av Rosenzweigs väg bort från Hegel. För Hegel är staten under varje historisk epok en representant för ett stadium i den absoluta andens utvecklingsförlopp. När ett folk uppfyllt sin funktion i universalhistorien faller det undan i glömska och mörker. För många kristna var detta fallet med det judiska folket: kristendomen innebar att judarna spelat ut sin roll. Historien hade sprungit ifrån dem.

Rosenzweigs filosofiska upptäckt utgår ifrån den märkliga erfarenhet som han gjorde då han gick in i vad som var avsett att vara en tillfällig identifikation med det judiska folket före konverteringen, samtidigt som han höll fast vid sin djupt hegelianska åskådning. Det är nämligen genom ett säregnet *bejakande* av tillståndet att tillhöra ett i Hegels mening "ohistoriskt" folk, en kvarbliven rest, som Rosenzweig når fram till det han kallar ett "nytt tänkande".

REDAN INNAN KRIGET började hade Rosenzweig således hunnit ta några steg på den väg som skulle bli hans. Efter beslutet att "förbli jude" besöker han under hösten 1913 den åldrade Hermann Cohens föreläsningar vid det reformjudiska rabbinseminariet Hochschule für die Wissenschaft des Judentums i Berlin. Cohen hade blivit känd som företrädare för den nykantianska Marburgskolan, men skrev under dessa sina sista år på ett stort verk

som kom att utges först postumt: *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* ("Förnuftens religion ur judendomens källor", 1919).

Rosenzweig hade läst en del av Cohens skrifter innan han började gå på föreläsningarna, men deras akademiska stil hade lämnat honom ganska skeptisk. I sina brev skriver han att han gick till föreläsningarna med en förväntan om att få höra en professor bland andra, men mötte en människa av kött och blod: en riktig filosof. Cohen, som hade sin akademiska karriär bakom sig, talade som en "pulserande vulkan". Han inte bara föreläste, han tänkte inför publik, han fick åhörarna att erfara tänkandets risker. Cohen blev en förebild och ett slags mentor för Rosenzweig.

1914 börjar Rosenzweig arbeta för tyska Röda korset och året efter anmäler han sig som frivillig vid fältartilleriet. I sina brev från skyttegravarna utvecklar han en kritik av världskrigets kvasireligiösa karaktär: alla Europas folk verkar nu se sig själva som utvalda! I kombination med en syn på sina respektive nationalstater som inkarnationer av världsanden leder detta till en politik där kriget framstår som oundvikligt.

I motsats till detta utvecklar Rosenzweig nu en teori om det judiska folket som en existensform som just inte är delaktig i den hegelianska historiens våldsamma utveckling. Den politiska betydelsen av att vara Guds utvalda folk vill Rosenzweig vrida loss ur dess nationalstatliga pervertering: det judiska folkets utvaldhet blir i stället ett tecken på maktpolitikens ofrånkomliga begränsning.

Jag skulle här gärna framhålla

betydelsen av Rosenzweigs gest gentemot Hegel för filosofin som sådan. Kanske är det i den trotsiga identifikationen med den kvarvarande "resten" som Rosenzweigs egenart blir som tydligast. I ett brev skriver han: "Efter det att det filosofiska förnuftet har integrerat allt i sig och slagit fast sin allena rådande existens, upptäcker människan plötsligt att hon, trots att hon länge och väl har utsatts för filosofins matsmältning – fortfarande är kvar. [...] Jag, det helt vanliga privata subjektet, jag med förnamn och efternamn, jag stoft och aska – jag är fortfarande här. Och filosoferar, det vill säga: jag är oförsämd nog att filosofera om den över allt härskande filosofin."

ROSENZWEIG BYGGER i *Stern der Erlösung* ett helt filosofiskt system på denna kvarblivande "rest". Med tydlig inspiration från Schelling, Kierkegaard och Nietzsche utvecklar han ett tänkande som på flera punkter föregriper Heideggers existensfilosofi. Särskilt tidsanalysen i *Stern der Erlösung* är i detta sammanhang intressant, eftersom den hos Rosenzweig kopplas till en ovanlig form av maktkritik på ett sätt vi i dag kan se vidareföras till exempel hos en tänkare som Giorgio Agamben.

Stern der Erlösung är skriven i en högspråk, närmast lyrisk stil. Bilderna blommar över sidorna. Men det är samtidigt ett spränglärnt verk med en sträng konstruktion. "Från Jonien till Jena" (från försokratikerna till Hegel) har filosofin ställt frågan om alltings väsen. Men, skriver Rosenzweig med en numera ofta använd metafor, objekten för filosofin visar sig ha lökens struktur: man skalar och skalar men någon kärna som är något annat än skal finner man aldrig.

Rosenzweig bryter med filosofins grundläggande ambition att återföra allt på ett. Hans system låter tre element förbli irreducibla men relaterade: Gud, världen och människan. Dessa grundformer, menar han, har alltid varit närvarande i den västerländska civilisationen. Olika misslyckade försök har gjorts för att reducera dem till varandra, försök som bara lett till en fortsatt separation gestaltad i livsformer präglade av våld. En central ambition i Rosenzweigs bok är att mot denna bakgrund visa hur judendomen och kristendomen erbjuder ett språkspel i vilket det är möjligt för människan att ha en omedelbar erfarenhet av mötet mellan dessa tre. Denna erfarenhet har människan omedelbar tillgång till genom sitt sätt att leva i språket och tiden. Att Rosenzweig väljer att tala om "möten" mellan de tre elementen i stället för deras "relationer" säger något om hans existentiella anslag.

Europa sörjer. Propagandakort skickat med fältpost 1915.

Bild: Sammlung Cordula Tollmien, Tyskland

Mötet mellan Gud och världen presenterar Rosenzweig under rubriken "skapelse". Människan befinner sig i en objektiv värld som föregår henne, som hon talar om i tredje person ("den") och i imperfekt.

Människans unika öppenhet för världen tematiserar Rosenzweig under rubriken "uppenbarelse". Guds möte med människan skapar ett slags överskott i förhållande till den symboliska identitet som samhället erbjuder. Det yttrar sig som ett imperativ att älska sin nästa i all hennes konkretion. Detta imperativ blir oförståeligt och kränkande om det yttras i tredje person, menar Rosenzweig. Det kan inte bli lag, utan bara yttras av ett "du". Att beskriva judendomen som en lagreligion är därför felaktigt. Budet att älska sin nästa erfars som ett krav på kärlek från en Gud som älskar sin skapelse. På detta sätt förvandlar uppenbarelsen människans nu från en isolerad punkt till ett levande sammanhang. Viktigt att notera är att Guds närvaro i människan här inte hängs upp på existensen av någon bortomvärldslig evig själ; uppenbarelsen innebär tvärtom ett bud om mänskligt engagemang i världen.

Det tredje mötet Rosenzweig beskriver är "förlösningen". I svenskt, icke-religiöst språkbruk förekommer väl ordet mest i sin negativa form när vi talar om att det finns något "oförlöst" hos en människa eller ett verk. Som religiöst begrepp förbinder vi det gärna med föreställningar om apokalyps och ränker det som en unik tilldragelse, då Gud intervenerar direkt i världen vid historiens slut. Så använder Rosenzweig inte ordet. Här handlar det inte om Gud utan om människans möte med världen. I en mening rör det sig fortfarande om en tilldragelse vid historiens slut, men detta slut tänks nu som en fortlöpande process, något som är möjligt att fullborda i varje etisk handling i förhållande till nästan. I detta handlande föregrips ett kommande "vi" som inte sluter sig till en totalitet.

Rosenzweig menar att människans "överskott" i förhållande till samhällets symboliska logik framträder redan i den antika tragedin, men att det först är den judiska traditionens beskrivning av denna relation som gör det möjligt för henne att verkligen handla på diagonalen i förhållande till maktordningen. Idén om en diagonal hämtar han från Cohen som använt infinitesimalräkningen som liknelse för att beskriva relationen mellan Guds oändlighet och den ändliga världen.

Just de avsnitt i *Stern der Erlösung* som handlar om den antika och den moderna tragedin kom att få betydelse för Walter Benjamins teori om det tyska sorgespelet. Benjamin och Rosenzweig delar ett intresse av att beskriva paradoxala utvägar ur en

Totalitetens fiende.

Franz Rosenzweig (1886–1929).

Foto: Picture-Alliance

suverän ordning, där den judiska traditionen får en nyckelroll. Den logik som i samhället leder till skapandet av en identitet lämnar alltid en symbolisk rest, ett visst "obehag i kulturen". Det Rosenzweig kallar uppenbarelse är människans förmåga att förhålla sig till detta obehag och vända den stelhets som kännetecknar varje identitet till en resurs för förvandling. På så vis framstår den judiska guden inte längre som en suverän fader, utan som ett slags möjlighetsbetingelse för ett mänskligt handlande som förhåller sig till det slutna systemets delar på ett för makten ogripbart sätt.

FÖRUTOM TIDSANALYSEN är kanske återopandet av människans vardagliga erfarenheter det mest karaktäristiska för Rosenzweigs författarskap. Att Rosenzweig under sina två första studieår ägnat sig åt medicin märks även i en del av hans metaforik. Föreställningen om en kunskap som inte tar tiden i beaktande kallar han för en "tic" hos filosofin och han har talat om hela filosofin som en åkomma. På ett medvetet komiskt sätt lägger Rosenzweig upp ett direkt tilltal till en läsare som drabbats av den besvärliga åkomman, med diagnos, tre veckors kur och några ord med på vägen ut i livet igen. Jämförelser med Nietzsche och Wittgenstein ligger nära till hands.

Hänvisningen till vardagen och livet går också som en röd tråd genom ett berömt brev som Rosenzweig 1920 skrev till sin professor Friedrich Meinecke. De båda hade just träffats i Berlin och firat det första bandet av Hegelboken som kommit från trycket. Meinecke hade talat om Rosenzweigs uppenbara talang och om de goda utsikterna för en universitetskarriär. Rosenzweig var avvisande. I samtalet försökte han anföra de sakliga skälen till det som under kriget vuxit fram som en historiefilosofisk pessimism. Men

han lyckades inte, skriver han nu i brevet, uppfylla lärjungens oundvikliga kärleksplikt mot sin mästare: att respektfullt berätta om den personliga nödvändigheten i vägvalet när det är dags att gå vidare.

Vetenskapen, skriver Rosenzweig, framstår för honom inte längre som en verksamhet som bör bedrivas för sin egen skull, utan som en av människans existensformer. Han håller fast vid den gamla principen att svaren måste sökas på ett fritt och oberoende sätt, men ser det nu som avgörande att frågorna är rotade i vetenskapsmannens eget frågande som människa. Vetenskapen försöker på ett formellt sätt hålla fast förvåningens ögonblick, men förmår inte ta steget tillbaka till livet. Som livsväg framträdde detta efter kriget som otillräckligt: "Jag märkte att den väg jag gick var kantad av överkligheter, alltså just den väg som anvisades mig bara av min talang eller mina talanger. Jag erfor meningslösheten i ett sådant talangens herravälde och självgodhet."

Rosenzweig vänder sig nu till annan verksamhet. I Frankfurt am Main grundar han Das Freie Jüdische Lehrhaus, ett oberoende institut för studiet av den judiska traditionen. Avgiftsbelagda föreläsningar med kända föreläsare och spektakulära ämnen skall finansiera kärnverksamheten: kritiska seminarier med en levande diskussion. Eftersom institutet inte var knutet till universitetet såg Rosenzweig en möjlighet att undvika byråkratiska stridigheter och fokus på betyg och karriär. Avgörande för urvalet av lärare skulle inte bara vara deras formella meriter, utan också deras förmåga att leda diskussioner. På Lehrhaus föreläste under första terminen bland annat en kemist, en läkare, en historiker, en konstnär och en politiker. De var själva både lärare och lärande. Och så måste väl en förnyelse av ett kulturarv alltid se ut, det måste upptäckas i processen medan det pågår.

Här var också personer som Gershom Scholem, Leo Strauss, Abraham Joshua Heschel och Martin Buber verksamma som lärare. Den judiska identiteten framstod som ett slags kreativt främlingskap, varken som konventionell religion eller sekularism. Lehrhaus skulle återföra något genuint judiskt till den skolade västerländske intellektuelle.

ÅREN 1920–1921 kan ses som ett genombrott för Franz Rosenzweig: både Hegelboken och *Stern der Erlösung* publiceras, han gifter sig, översätter en del liturgiska texter

och böner från hebreiska till tyska och börjar verksamheten på Lehrhaus.

Året efter, 1922, får Rosenzweig 36 år gammal diagnosen amyotrof lateral skleros, en dödlig muskelförlamning med hastigt förlopp. Innan året är slut har sjukdomen framskridit så långt att han inte förmår skriva på vanligt sätt. Han låter konstruera ett slags skrivmaskin som med hustruns hjälp gör att han kan upprätthålla sin kreativa verksamhet. Det arbete som nu framför allt kommer att uppta Rosenzweigs tid är två översättningar.

Dels rör det sig om en samling dikter av en av de mest betydande medeltida hebreiska poeterna, Jehuda ha-Levi. De kommentarer som Rosenzweig bifogar översättningarna av de enskilda dikterna rymmer

en hel språkfilosofi, jämförbar med Benjamins förord till sin översättning av Baudelaire. Dels påbörjar Rosenzweig en "förtyskning" av den hebreiska bibeln i samarbete med Martin Buber, som publiceras allt eftersom i små volymer. Resultatet har kallats den tyska expressionismens mest betydande prosaverk. Kanske säger det något om originaliteten i denna

översättning från hebreiskan att den i sin tur också (som översättning) har blivit översatt till engelska.

En viktig faktor i Rosenzweigs översättningsarbete är att texterna skall användas. Det faktum att dessa originaltexter under århundraden har lästs högt skall också beaktas i översättningens form. In i det sista är det den konkreta praktiken som Rosenzweig värderar högst. Det är nog också livsförloppet lika mycket som hans stora bok om förlösningens stjärna som fungerat inspirerande för generationer av judiska intellektuella.

Översättningen av den hebreiska bibeln riktade sig framför allt till tyska judar som inte behärskade hebreiska. Det var i detta kulturella sammanhang Rosenzweig bedrev sitt arbete. I samband med presentationen av det aktuella föreläsningsprogrammet för Lehrhaus 1922 fick Rosenzweig en intervjufråga om sin ståndpunkt när det gällde de tyska judarnas dubbla identitet: "Jag slog fast att jag tänkte vägra att svara på denna fråga. Om livet vid något tillfälle skulle plåga mig och slita mig i två bitar, så skulle jag naturligtvis veta vilken av de två halvorna som hade mitt hjärta – hjärtat är ju trots allt asymmetriskt placerat. Jag skulle också veta att jag inte kunde överleva operationen."

Rosenzweig dog 1929 och slapp i någon mening genomgå denna operation.

Benjamin och Rosenzweig delar ett intresse av att beskriva paradoxala utvägar ur en suverän ordning, där den judiska traditionen får en nyckelroll.

Enklaven utmanar nationalstaten

ESSÄ/ Avisad integration. Trots allt tal om pluralism verkar den svenska politiska eliten tro att invandrare förr eller senare kommer att integreras med majoritetsbefolkningen. Om de inte gör det beror det på att hinder ställs upp. Men det finns också en aktiv vilja bland en del invandrare att inte integreras och i stället upprätta enklaver. Islamisterna är det tydligaste exemplet.

Mannen är familjens överhuvud. Mannen skall utföra alla sysslor som sker utanför hemmet. Kvinnan har sina plikter inom hemmet.

I Sverige lever de flesta muslimska familjer som minoritetsgrupp bland övervägande svenskar (antalsmässigt). Detta påverkar de muslimska barnen i deras karaktärsutveckling och religionstillhörighet. För att undvika detta måste skolan ge de muslimska barnen möjligheter till islamisk undervisning.

Lösningen på problemen [är bland annat] ... införande av islamiska dagis, byggande av islamiska skolor, ökade islamiska sociala och kulturella aktiviteter ... övernattnings på skolans lägerskola är helt förbjudet för muslimska flickor om de inte har sällskap av sin far eller en vuxen bror.

Undervisning i religionskunskap borde ordnas så att muslimska elever får sin religionsundervisning i muslimska församlingslokaler för att de skall lära sig om islam, samt behålla sin muslimska identitet, eller att bjuda en kunnig i islam att undervisa eleverna i ämnet.

Av
Aje
Carlbom

Socialantropolog
vid Lunds
universitet

ken en grupp religiösa entreprenörer utger sig för att representera alla muslimer. Som islamologen Jonas Otterbeck påpekat består skriften av översättningar av propagandamaterial som författats av islamister som varit verksamma med att sprida islam och försöka störta regimer i andra delar av världen.¹

I förordet riktas ett särskilt tack till (dåvarande) Statens invandrarverk som med ekonomiskt stöd gjort projektet möjligt. Det är naturligtvis intressant att den svenska staten, som är en så stark förespråkare för jämlikhet och tolerans, är delaktig i att finansiera en propagandaskrift som pläderar för en traditionell uppdelning mellan könen och för att muslimska och icke-muslimska barn ska separeras från varandra. Staten är, i detta fall via sitt invandrarverk, alltså delaktig i att finansiera politiska aktörer som arbetar för att muslimer ska få möjligheter att infogas som en enklav i samhället med offentliga institutioner organiserade utifrån *sharia*, den islamiska lagstiftningen. Skyddandet av barn, särskilt flickor, ingår således i ett större politiskt projekt där islamister försöker få gehör för att muslimer är en homogen minoritet som behöver utveckla ett politiskt och religiöst självstyre.

Skriften belyser ett problem av mer generell karaktär i dagens mångkulturella Europa. Anthony D. Smith berör i sin artikel om nationernas beständighet i *Axess* 6/2005 detta mångfaldsdilemma: Är det möjligt att etablera ett gemensamt samhälle när olika grupper av människor identifierar sig på olika sätt och därmed kräver att behandlas på olika sätt?

I internationell debatt har mångkulturalismen blivit utsatt för kritik, men i Sverige utgör den pluralistiska ideologin en hegemonisk tankestruktur, som alla offentliga institutioner i landet har att administrera och organisera verksamheten utifrån.

Det grundläggande problemet med pluralismen är dess essentialistiska syn på identitet och kultur, föreställningen att invandrade personer har kommit till Europa med en viss typ av etnisk identitet och kultur som de fortsätter att praktisera i sitt nya hemland. Identiteten och det vidhängande idé- och handlingsmönstret betraktas vanligen som en av historien opåverkad kärna av idéer och regler för hur man bör uppträda. Denna syn på etnicitet och kultur bygger på ett grupp-tänkande enligt vilket världen består av ett antal homogena folk och nationer som är klart och tydligt avgränsade från varandra. Risken med detta är, som den norska antropologen Unni Wikan visat, att man reducerar den Andre till en representant för en kultur i stället för att se honom eller henne som *individ* med allt vad detta innebär av moraliska förtjänster och brister.²

Inom samhällsvetenskapen har man velat ersätta den essentialistiska förståelsen med perspektiv som i stället betonar sociala processer och konstruktion av identitet. Betraktar man mänskligt handlande i vardagslivet är det ofta präglad av en stor dynamik under vilken det uppstår olika möjligheter till identifikation i olika situationer. Vi framhäver och/eller nedtonar ofta olika aspekter av våra personligheter, beroende på vilket sammanhang eller vilka relationer med omvärlden vi befinner oss i. Antropologen Fredrik Barth är en av dem som tydligt illustrerat den komplexitet som finns inbyggd i termerna. Inom samma invandrade familj kan det uppstå etniska och kulturella problem i det nya landet. Han visar hur en till Norge invandrad "pashtunsk" man tillskrivs den nya identiteten "pakistanier". Mannen, som kommit till landet många månader före sin hustru, har tillägnat sig norska erfarenheter och norsk kompetens och hamnar därför i en kulturell konflikt

Dessa citat är hämtade ur skriften *Att förstå islam*, publicerad av Islamiska informationsföreningen i Stockholm och Sveriges muslimska förbund och 2005 både tillgänglig i tryckt form och i nätversion på <<http://www.islamiska.org/s/forsto.htm>>. Syftet med skriften är enligt författarna att "informera och upplysa det svenska samhället" om de svårigheter som möter muslimer i Sverige "och hindrar dem att anpassa sig till det svenska samhället och dess levnadssätt". Skriften vill framstå som en sakligt framställd information om vad en muslim är och vad islam innebär och har i många år ingått i den arsenal av "kunskap" om islam som förmedlats till den svenska allmänheten. I själva verket är boken en islamistisk partsinlägga i vil-

¹ Jonas Otterbeck, *Islam på svenska: tidsskriften Salaam och islams globalisering*, Religionshistoriska avd.: Lund 2000.

² Unni Wikan, "Culture: A New Concept of Race", *Social Anthropology* 1999, 7, 1, s. 57-64.

med hustrun som saknar dessa erfarenheter. När kvinnan och mannen bildar familj uppstår nya kulturella komplikationer. Barnen föds i Norge, där de går i norsk skola med allt vad detta innebär av norska vänner och införlivandet av andra värderingar än föräldrarnas. På mikronivå är identitet och kultur dynamiska fenomen som blir föremål för ständiga förhandlingar mellan individer.³

SEDDA ÖVER längre tidsperioder och i olika vardagliga situationer är etnicitet och kultur, som Anthony D. Smith påpekar, under ständig förändring. Men i ett samhälle som gjort etnisk och annan mångfald till en dygd ligger det nära till hands att "identiteter" politiseras. När det finns möjlighet att tillägna sig olika typer av resurser i systemet är det vanligt att det stiger fram "ledare" som utger sig för att representera olika grupper av människor. Politiseringen av identitet innebär i regel, som bland annat antropologen Marjut Anttonen påpekat, att ledarna för fram essentialistiska, stereotypa beskrivningar av gruppen i fråga.⁴ Vissa särdrag lyfts fram som typiska. I Sverige har mångfaldsideologin i kombination med antirasism dock bidragit till att skapa en föreställningsvärld som säger att endast svenskar (eller européer) står för stereotypa beskrivningar av den andre.

Den administrativa strukturen i nationalstaten (eller i andra institutioner med ett övergripande synsätt, exempelvis EU) uppmuntrar essentialistiska eller homogena definitioner av etnicitet och kultur. Det skulle vara förenat med stora svårigheter för en pluralistiskt organiserad stat att fördela olika rättigheter om dess handläggare var tvungna att väga in den heterogenitet som präglar människors vardagsliv. Statens administration kräver entydiga definitioner av vilka det är som ska erkännas och vilka deras representanter är. Mångfaldsideologin kan till och med uppmuntra produktionen av etniska, kulturella eller religiösa skillnader. Den engelska skola där den brittiska debattören Yasmin Alibhai-Browns dotter gick hade en pluralistisk modell för verksamheten som gick ut på att betona betydelsen av tolerans mot olika ursprung, kulturer och religioner. Följden av detta blev, enligt Alibhai-Brown, att skolan "balkaniserades": i stället för att skapa gemenskap delade eleverna upp sig i olika etniska och religiösa grupper.⁵

I samhällsvetenskaplig litteratur brukar man tala om *representationsproblemet*. Etnisk (och annan) identitet måste beskrivas och konstrueras – representeras – av någon eller några. Identiteter existerar inte som "ting" ute i världen, möjligen att mäta, räkna och väga. I denna politiska process utgörs ledarna för olika grupper i regel av män som agerar utifrån ett självpåtaget ledarskap. Det är vanligt att företrädarna står för konservativa eller patriarkala synsätt kring vad som karakteriserar den etniska eller religiösa gruppen. I Sverige har feminister tvekat att befatta sig med dessa frågor, men internationellt är det just det patriarkala inslaget som utgjort föremål för den femi-

Instoppade i fack? Muslimer är inte en enhetlig grupp. Fredagsbön i Stockholms moské.

Foto: Pressens bild

nistiska kritiken av den pluralistiska diskursen. Susan Moller Okin påpekar till exempel att samhällen präglade av mångfald ofta missgynnar kvinnor och andra personer som är marginaliserade inom gruppen.⁶

Att okritiskt gå i dialog med etniska eller religiösa representanter kan innebära att man inleder ett samarbete med självutnämnda, konservativa ledare som endast representerar en minoritet av gruppen. Det är i regel, som Steven Gold och Peter Elmlund påpekar i temat om etnisk ekonomi (*Axess* 4/05), eliterna i olika grupper som träder fram som talesmän. En stark bundenhet vid mångfaldsideologins ideal kan därför medföra att man förbiser den interna klassproblematik som den andre måste hantera.

I Sverige saknas rörelser som försöker få gehör för att en viss nationell grupp, såg palestinier eller norrmän, ska betraktas som etniska minoriteter. Ofta är människor med samma nationella ursprung organiserade i föreningar eller klubbar som då och då utnyttjas i remissärenden eller i bostadspolitiska sammanhang. Minoritetsstatus har endast tillskrivits judar, samer och romer. När det gäller nyligen invandrade domineras den politiska scenen av aktörer med ursprung i muslimska länder som försöker vinna offentligt erkännande för islam. Denna verksamhet äger rum överallt i västvärlden, på såväl lokal som nationell nivå. Frågan om islam är intressant eftersom den tydliggör flera av de ideologiska och empiriska problem som är förknippade med kulturell mångfald. Muslimer, eller rättare sagt islamister, utmanar nationalstatens offentlighet på ett helt annat sätt än andra invandrade individer och grupper.

NÄR DET GÄLLER ISLAM ställs man inför olika problem som skulle behöva en mer avancerad genomlysning än vad som hittills varit fallet i Sverige. På grund av mångfaldsperspektivets starka inflytande över tänkandet sker exempelvis ofta en

förväxling mellan kategorierna "muslimer" och "islamister". Islam i Sverige betraktas i första hand som ett neutralt uttryck för en kulturell särprägel, som hör till den religiösa och inte till den politiska sfären. De som aktivt arbetar för att få offentligt gehör för religionen är dock att betrakta snarare som islamister än muslimer i allmänhet. Vanligt är till exempel att de föreningar som är aktiva i namn av islam tillhör någon av de dominerande ideologiska strömningar som i flera år varit politiskt verksamma i Mellanöstern. Den svenska paraplyorganisationen Sveriges muslimska råd domineras exempelvis, som Anne Sofie Roald och Pernilla Ouis påpekat i boken *Muslim i Sverige*, av aktörer som står nära Muslimska brödrskapet, ett parti med förgreningar över hela världen. Islamisterna utgör en minoritet inom "gruppen" muslimer som i många år fört fram föreställningen att muslimer ska definieras som en religiös grupp som karakteriseras av att alla muslimer är underkastade islam i sin livsföring.

"En muslim är", säger till exempel Islamiska informationsföreningen i *Att förstå islam*, "en människa som frivilligt accepterar Guds högsta myndighet och som strävar efter en total omläggning av hela sin tillvaro, så att den blir i överensstämmelse med Guds uppenbarelser". Denna "religiösa" definition har fått tolkningsföreträde i nationalstatens offentlighet trots att den bara utgör en del av en större och mer komplicerad helhet, i vilken termen muslim även används av aktörer som är ateister eller agnostiker. Som sociologen Olivier Roy påpekat är "islam" i Europa föremål för en etnifieringsprocess; vissa entreprenörer bortser från alla skillnader (till exempel kulturella, nationella, religiösa, språkliga, utbildningsmässiga och klassmässiga) mellan muslimer och försöker konstruera en homogen etnisk minoritet med en viss särprägel.⁷ Islamiska informationsföreningens skrift är ett exempel på detta, men även en så upp-

3 Fredrik Barth, "Ethnicity and the Concept of Culture", föredrag hållet vid konferensen "Rethinking Culture", Harvard University 1995.

4 Marjut Anttonen, "The Politization of the Concepts of Culture and Ethnicity: an example from Northern Norway", *Pro Ethnologia* 15, s. 49–66.

5 Yasmin Alibhai-Brown, "Proud to be British", *New Statesman* 26/6 1998.

6 Susan Moller Okin, "Feminism and multiculturalism: Some tensions", *Ethics* vol. 108 nr 4 (juli 1998), s. 661–684.

7 Olivier Roy, *Den globaliserade islam*, Forlaget Vandkunsten: Köpenhamn 2004.

skattad författare som Tariq Ramadan för fram denna typ av grovt generaliserande föreställningar i boken *Att vara europeisk muslim*, som publicerades på svenska 2004.

Det politiska målet för islamister, oberoende av om de är moderata eller radikala, är att arbeta för religionens utbredning i det offentliga. Metoderna för detta kan variera. Det kan handla om att etablera kontakter med politiska partier, om att sprida flygblad, ägna sig åt dörrknackning eller sportaktiviteter, göra radioprogram eller agera på ett sådant sätt att det uppfattas som tilltalande för omgivningen. I Mellanöstern har den islamistiska rörelsen genom ett idogt arbete lyckats etablera islam som det viktigaste offentliga objektet för tänkandet i flera av länderna.

I Sverige riktar sig ansträngningarna för islam i första hand mot andra muslimer, men ska man tro entreprenörer verksamma på nationell nivå är det även av betydelse att "kallelsen" till islam också riktar sig till "den svenska befolkningen" med hjälp av "radioprogram, översättningar och personliga kontakter" (*Att förstå islam*).

En annan viktig del av metoden är att arbeta för etableringen av offentliga institutioner i vilka verksamheten står på islamisk grund. Moskées, daghem och skolor står högt på den politiska dagordningen för islamistiska grupper. Islamiska informationsföreningen menar till och med att arbetet med att bygga upp "sociala institutioner som avspeglar Guds vägledning" ingår i själva definitionen av vem som är muslim – en islamistisk uppfattning som knappast omfattar alla som identifierar sig som muslimer.

Detta fenomen är inte inramat av nationalstatens gränser. Muslimer, islamister och andra är i dag, som bland annat Gilles Kepel påpekat, delaktiga i en global offentlighet där flera olika aktörer försöker etablera tolkningsföreträdare för sin version av islam.⁸ Det visar sig bland annat i den saudiska sponsringen av olika institutioner, islamistiska grupper och partier, som alls inte är någonting nytt utan har utgjort en del av den mångåriga saudiska strategin att sprida islam utanför religionens kärnområde. Att denna politiska verksamhet betraktas som en nyhet i Sverige 2005 och inte 1985 är inte särskilt förvånande.⁹ Mångfaldsideologins starka inflytande över tänkandet har gjort det svårt att erkänna muslimer som autonoma politiska aktörer med egna ambitioner och intressen. Utgångspunkten i denna ideologi är att "invandrare" bör betraktas som offer för västerländsk kolonialism och rasism och inte som självständiga individer med egna idéer om hur samhället ska vara organiserat. Ett exempel på detta är som jag försöker visa i min avhandling *The Imagined versus the Real Other. Multiculturalism and the Representation of Muslims in Sweden*, att svenska forskare i många år har betraktat en islamistisk slogan, "Islam as a total way of life", som ett naturligt uttryck för en kulturell världsåskådning som omfattas av alla muslimer.

I SVERIGE FINNS en tendens bland intellektuella att i pluralistisk anda och utan egentlig analys dra slutsatsen att islamiska institutioner kommer att bidra till framväxten av en "blågul islam".¹⁰ Betraktar man motiven till etableringen av exempelvis friskolor, som de formuleras av islamister, verkar det dock handla om att försöka skydda muslimska barn från en "försvenskning". Många muslimska föräldrar, islamister och andra, är i regel djupt skeptiska till västvärlden; den uppfattas som moraliskt förvildad. I vardagslivet kommer detta till uttryck i olika åtgärder för att skydda barnen: man placerar dem i konfessionella skolor, i Koranskolor, man flyttar till segregerade områden och så vidare. Flera av de muslimska föräldrar vi intervjuade under fältarbetet i Rosengård hade till exempel flyttat till området sedan de fått barn (efter att ha bott utanför stadsdelen i många år) eftersom de upplevde att möjligheterna att kontrollera barnens uppväxt var bättre i än utanför området. Att muslimer drar sig undan i egna enklaver är ett europeiskt fenomen som inte helt och hållet kan reduceras till majoritetsbefolkningars islamofobiska eller rasistiska tänkande. Det handlar också om att många muslimer har andra uppfattningar om vad som är bra/dåligt och rätt/fel än infödda européer.

Många drar ofta (den förhastade) slutsatsen att det med nödvändighet är en liberal typ av islam som håller på att konstrueras bland muslimer i Europa. Men svensk eller europeisk islam kan lika gärna handla om framväxten av konservativa och ideologiskt radikala tolkningar. Det verkar dock rimligt att anta att den typ av religiös nytolkning som uttryckts av Stockholmsimamen Hassan Moussa (i vilken profeten Mohammad beskrivs som feminist) kommer att göra det enklare att vinna acceptans för islam i Europa än den religiösa uppfattning som låg till grund för de unga islamister som hotade Världskulturmuseet i Göteborg vintern 2005.¹¹

För att motverka inflytandet från importerade religiösa tolkningar vill vissa, till exempel Abd al Haqq Kielan i *SvD* (28/7 2005), att religiösa ledare ska utbildas här. Det är möjligt att detta kan vara fördelaktigt för muslimer som bor eller är uppväxta i Sverige. Man bör dock beakta att en svensk (eller annan europeisk) imamutbildning kommer att konkurrera med ett stort antal andra på ett bredare transnationellt, politiskt-religiöst fält. Stater i Mellanöstern, individer, grupper och islamistiska partier kommer även fortsättningsvis att försöka skaffa sig inflytande över svenska och andra muslimers medvetanden. Vissa forskare har pekat på att den diskussion som förs bland muslimer i Europa också kan komma att påverka synsättet på islam i länder där muslimer är i majoritet. Detta är exempelvis en av poängerna i Peter Mandavilles bok *Transnational Muslim Politics* där han diskuterar islamismens transnationella offentlighet.

I min egen forskning har jag även träffat europeiska islamister som försöker förändra muslimers fördomar mot svenskar

och andra européer. Man bör dock ha i åtanke att frågan om islam inte handlar om antingen eller utan om både och. Det är inte märkligare än det västerländska förhållandet att konservativa ideal strider mot liberala eller andra världsåskådningar. Att komma till rätta med den terror som sker i namn av islam innebär inte med automatik att problemen för europeiska muslimer och andra är lösta. Politiskt kan det till och med finnas vissa ideologiska fördelar för moderata eller konservativa islamister när världen är upptagen av extrema våldsvarkare. Man kan tänka sig att de moderata/konservativa kan framstå som förnufts röst och i kraft av detta erkännas som representanter för alla med muslimsk bakgrund.

NÄR DET GÄLLER kulturell pluralism ligger det nära till hands att det är just islamister som försöker utnyttja mångfaldsideologin till sin egen fördel. Detta kan, som Bassam Tibi påpekat, medföra komplikationer.¹² Islamister förespråkar ofta, som många andra renläriga religiösa grupperingar, ett avståndstagande från den icke-islamiska omgivningen. Detta är en självklar önskan från grupper med puristiska ideal, som dock kan leda till en självvald ghettoisering. Detta kan i sin tur bidra till att muslimska flickor och pojkar, som är födda och uppväxta i Europa och som dras in i islamisternas värld, kan få stora problem med sin integrationsprocess. Poängen med detta resonemang om politisk islam är inte att underblåsa föreställningen om islam som hot mot västvärlden, utan att fästa uppmärksamheten på att "islam" är ett heterogent fenomen och att man bör vara uppmärksam på vilken grupp inom gruppen som i religionens namn ställer olika krav. Ett oreflekterat förhållningssätt från anslagsbeviljande myndigheters sida kan innebära att man stödjer grupper (inom gruppen) som aktivt använder islam på ett sätt som förstärker den enklavisering som pågår i svenska och andra europeiska storstäder.

Moskéer och skolor placeras i regel på platser med närhet till den religiösa "marknaden", det vill säga i och omkring storstädernas etniskt segregerade bostadsområden. Sannolikheten är liten att islamiska institutioner blir en del av islams försvenskning i denna typ av miljö. Institutionerna nyttjas i princip enbart av första generationens muslimska invandrare, som etablerat institutionerna bland annat för att försöka kontrollera kommande generationers religiösa identifikation. Man måste vara synnerligen generös med definitionen svensk för att förstå detta som etableringen av en blågul islam. Det räcker inte att hänvisa till att det juridiska ramverk som organiserar institutionernas verksamhet är svenskt.

Islamiska skolor och moskéer ingår i ett större urbant sammanhang där det har etablerats olika typer av "etniska" inrättningar för service och tjänster. Elmlund pekar i *Axess* 4/2005 på att en stadsdel som Rosengård i sin funktionalistiska utformning försvårar etableringen av små företag och verksamheter. Att det är svårt att etablera en fullvärdig småstad på plat-

8 Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds*. Belknap Press: Cambridge 2004.

9 "Regeringen undersöker saudiskt stöd till friskolor", *Dagens Nyheter* 5/6 2005.

10 Jan Hjärpe, "Political Islam in Sweden: Integration and Deterrence", i *Transnational Political Islam: Religion, Ideology and Power*, red. Azza Karam, Pluto Press: London 2003, s. 58–78.

11 Hassan Moussa, "Muhammeds kamp för självständiga kvinnor", *Expressen* 24/5 2005.

12 Bassam Tibi, *Muslim Migrants in Europe: Between Euro-Islam and Ghettoization*, i *Muslim Europe or Euro-Islam: politics, culture, and citizenship in the age of globalization*, Nezar Al Sayyad & Manuel Castells (red.), Lexington Books: Lanham, MD 2002.

sen får dock inte hindra oss från att försöka förstå de förändringar som har ägt rum de senaste 15–20 åren. I samband med inflyttning av invandrade personer till Rosengård och Malmö har det skett en expansion av kommersiella och religiösa verksamheter i hela staden. Mest påtagligt är detta emellertid i Rosengård och i kvarteren runt Möllevångstorget. I samband med denna etablering har det uppstått stora fördelar med att bo i området. Det är möjligt att tillfredsställa en mängd av vardagens sociala och religiösa behov inom ramen för stadsdelen Rosengård.

Gold ger i *Axess* 4/2005 uttryck för en ganska typisk attityd hos mångfaldsanhängare, nämligen en entydigt positiv inställning till etniska ekonomier. Han hävdar att ett väl utvecklat etniskt företagande sammantaget kan bidra till en höjning av välfärd och status för hela gruppen. I Sverige är det, på grund av de positiva ideal som omgärdar begreppet mångfald, lätt hänt att en kritisk hållning till etniskt företagande uppfattas som ett "misstänkliggörande" av invandrare. Det finns dock, som annan forskning visat, en del saker som kan diskuteras i förhållande till etniska företag. Eftersom företagen är verksamma på en mycket konkurrensutsatt marknad ligger det nära till hands att minimera utgifterna genom att utnyttja familjemedlemmar, vänner och släktingar som billig arbetskraft. Kloosterman, Van der Leun och Rath, som studerar marockanska och turkiska slakteributiker, har påpekat att dessa verksamheter ofta snarare har sin tyngdpunkt i den informella än i den formella ekonomin. För att överleva konkurrensen betalar man anställda svart, man undviker vissa investeringar, säljer produkter som ligger utanför det stipulerade varusortimentet och försummar regelverket kring hygien.¹³

Det finns även andra problem med framväxten av etniska ekonomier. Den etniska segregation vi kan observera i Malmö skiljer sig från gårdagens uppdelning av staden. Dels finns i dag betydligt fler invandrade personer här än för 15–20 år sedan, dels har det, som sagts ovan, växt fram olika typer av "etniska" institutioner. Förändringen har ägt rum samtidigt som staden har förlorat tiotusentals arbeten på grund av att industrier flyttats till andra delar av världen eller lagts ner. Moskéer och andra inrättningar, landsmän, släkt och vänner, närheten till kontinenten, klimatet, är några av de faktorer som bidragit till att många muslimer valt att bosätta sig i Malmö. De senaste decennierna har det pågått en process av etnisk enklavisering i staden, det vill säga en situation där invandrade personer inte bara bor separerade från infödda svenskar utan även kan vara delaktiga i en egen offentlighet.¹⁴ Som antropologen Sara Johnsdotter visat är muslimer delaktiga i en intern offentlig dialog och debatt som är avskild från den svenska offentligheten.¹⁵

I SVERIGE FINNS EN tendens att förneka existensen av etniska enklaver, bland annat med hänvisning till att det saknas stora etniska grupper som möjliggör för

13 R. Kloosterman, J. Van der Leun & J. Rath, "Mixed Embeddedness: (In)formal Economic Activities and Immigrant Businesses in the Netherlands", *International Journal of Urban and Regional Research* vol. 23 nr 2 1999.

14 Aje Carlborn, "På väg mot integration i etniska enklaver", *Social forskning* mars 2005.

15 Sara Johnsdotter, *Created by God: How Somalis in Swedish Exile Reassess the Practice of Female Circumcision*, Sociologiska inst.: Lund 2002.

16 R. Andersson, I. Molina, *Etnisk boendesegregation i teori och praktik*, SOU 1996:55.

17 Aje Carlborn, *The Imagined versus the Real Other*, Sociologiska inst.: Lund 2003.

18 Aje Carlborn, "Fremmed etnicitet och kultur i skolen", *Tidskriften Vera* nr 31 maj 2005.

människor att etablera sig i ekonomiska nätverk på samma sätt som i Förenta staterna.¹⁶ Amerikanska enklaver kan utgöra relevanta objekt för jämförelse, men de bör nog inte användas som prototyper för alla typer av enklavbildningar. Dessutom är enklavisering inte bara en fråga om etablering av ekonomiska strukturer, utan också om framväxten av en kulturell värld som i stor utsträckning är avskild från majoritetssamhället. Den typ av social miljö som uppstått i samband med enklaviseringen gynnar islamister. Dessa betraktar inte enklavisering/segregation i termer av problem som ska åtgärdas utan försöker i stället utnyttja muslimers marginalisering till sin egen fördel. Här finns till exempel gott om unga muslimska pojkar och flickor att försöka rekrytera till den religiösa verksamheten. Den islamiska missionen är dock ett komplicerat fenomen där olika grupper strider om den lokala hegemonin.¹⁷

Dessutom finns en koppling mellan ekonomi och religion som lätt passerar om man betraktar islam i ett renodlat kulturpluralistiskt perspektiv. I Malmö finns ett nätverk av islamister som varje månad sätter in ett par tusen kronor på ett konto. Vid regelbundna möten tar man beslut om vilken muslimsk entreprenör i staden som ska tilldelas investeringsbidrag för att kunna öppna en butik eller annan verksamhet. Beloppets storlek kan variera, men det verkar inte vara ovanligt att det kan handla om summor på uppemot hundra tusen kronor. Detta görs utifrån goda intentioner men riskerar att bidra till en förstärkt enklavisering och därmed marginalisering av muslimer. En av mina informanter i staden deltar i detta nätverk. För honom utgör denna verksamhet en del av det större politiska projektet att arbeta för och försöka sprida islam i Europa.

I Malmö är enklaviseringen mest påtaglig för arabisktalande. Andra invandrade grupper, exempelvis somalier och turkar, har även de egna institutioner. Ingen annan grupp har dock ett lika väl utvecklat utbud av ekonomiska och religiösa institutioner som den arabiska gruppen. Som jag påpekar i min avhandling

har araber (av olika nationalitet) etablerat bagerier, mataffärer och butiker för presenter, guld, kläder och skor. Här finns också hårfrisörer, skräddare, resebyråer och restauranger. Araber i staden kan i dag leva ett vardagsliv som präglas av kulturell kontinuitet mellan hemlandet och det nya landet. För att klara sig i vardagslivet finns egentligen inga tvingande skäl att lära sig svenska, som är den sannolikt viktigaste nyckeln för deltagande i det etablerade majoritetssamhället. Många araber har sina familjer och vänner i Rosengård/Malmö, här finns en arabisk offentlighet i det lokala urbana rummet (butiker, moskéer, friskolor, tillgång till arabiska massmedier). Tolkservice finns för dem som söker sjukvård. Dessutom har den svenska skolan i staden öppnat sig för undervisning på arabiska – en åtgärd som egentligen är självklar mot bakgrund av hur den arabiska enklaven i Malmö expanderat sedan i slutet av 1980-talet.¹⁸ En kombination av "lokala" och "globala" verksamheter har medverkat till att skapa en arabisk livsvärld som i stor utsträckning är avskild från det svenska samhällets offentlighet.

ENKLAVISERING ÄR INGET avslutat eller klart tillstånd där människor praktiserar en homogen "identitet" som de tagit med från hemlandet. Det är naturligtvis också osäkert vilken typ av utveckling och förändring de kan komma att genomgå. För att expandera på samma sätt som den kubanska enklaven i Miami verkar det krävas ett stort inflöde av kapital och en ideologi som kan hålla samman människor i ett nationellt projekt. Kanske finns den potentialen inom ramen för den islamiska traditionens historia. Detta förutsätter dock att muslimer på sikt kan komma till rätta med alla de interna skillnader som präglar denna grupp och etablera ett historiskt och symboliskt ramverk som majoriteten kan identifiera sig med.

Det är dock viktigt att vara medveten om att framväxten av denna typ av samhällen i samhället innebär att integrationsprocessen måste förstås på ett annat sätt än som varit gängse i Sverige. Trots flera decenniers tal om den kulturella mångfaldens betydelse är det nog så att den politiska eliten föreställt sig att invandrare på lång sikt kommer att absorberas av majoritetssamhället och bli svenskar. Enklavisering och det faktum att det finns religiösa entreprenörer som aktivt arbetar för att "muslimer" och "svenskar" ska separeras från varandra innebär att det i dag är rimligare att tala om etnisk eller religiös integration än om integration i det etablerade svenska samhället. Detta är en ny situation för den skandinaviska nationalstaten som vi känner den under 1900-talet. Situationen har inte enbart uppkommit på grund av främlingsfientlighet eller rasism i majoritetsbefolkningen utan har sin grund i de ekonomiska och sociala förändringar som ägt rum de senaste åren. Delaktighet i ett gemensamt projekt av den typ nationalstaten representerar kräver både ekonomisk och social stabilitet, något som dagens globala kapitalism ständigt undergräver. ■

Skola för hemmet? Islamisk skola för flickor i Bryssel.

Foto: Wim Van/Scanpix

Rent spel på nätet

RESEARCH/ Socialiserande datorspel. Rollspel online har blivit ett massfenomen. Många tror att spelen inspirerar unga till våld, men snarare förmedlar de värdet av sociala regler, frivilligt samarbete och renhårighet.

THOMAS GÜR

Skriftställare med en handfull aktiva rollfigurer på mellannivå i *EVE Online*, *Anarchy Online*, *World of Warcraft* och *Guild Wars*.

I DATORSPELENS VÄRLD är de stora ensamspelens tid förbi. Spel som *Civilization*, *Doom* och *Myst* har i kommersiellt hänseende fått träda tillbaka till förmån för rollspel via internet, så kallade MMORPG:s, *multi-massive online role playing games*, såsom *EverQuest*, *EVE Online*, *The Age of Camelot*, *World of Warcraft*, *Anarchy Online* och *Guild Wars*. Grunddragen i dem ser ut ungefär så här: Du spelar en eller flera rollfigurer i en fantasivärld som kan bygga på historia med onaturliga inslag som drakar och trollkarlar, *fantasy* med älvor, tomtar och troll eller *science fiction* med utomjordiska arter och högteknologiska vapen. I alla varianter finns också magi med som ett element, men i sf-sammanhang kallas det nanoteknik och teleportation, allt enligt Arthur C. Clarks aforism: *Any sufficiently advanced technology is indistinguishable from magic*.

Spelaren väljer kategori, det vill säga om man skall vara människa, dvärg, utomjording eller monster, och en inriktning, som till exempel magiker, krigare, tekniker eller helare. Väl inne i spelet ställs spelaren kontinuerligt inför olika framtidsval som gäller yrke, hantverksskicklighet och förmågor – vill man vara snabb och svag eller stark och långsam? De spel som har lyckats balansera de olika figurernas egenskaper, förmågor och yrkesspecialiseringar påminner i grunden om leken "sten, sax, påse": alla figurer har sina styrkor respektive svagheter visavi varandra.

När spelen är som bäst sträcker de sig över oerhört stora ytor, rymmer tusentals olika datorstyrda figurer (så kallade npc:s, *non-playing characters*) och tiotusentals olika föremål att hitta, skapa, erövra eller köpa. I det fram till i år mest framgångsrika av spelen, *EverQuest*, är den tota-

la spelytan närmare 600 kvadratkilometer och här finns 100 000 träd, mer än 1 miljon npc:s och 400 olika sorters varelser. I spelet finns vidare över 40 000 unika föremål och år 2004 hade mer än 3 000 av dessa ännu inte upptäckts av någon spelare. *EverQuest* har sålt i 2,5 miljoner exemplar och spelas i dag aktivt av närmare en halv miljon människor världen över. Cirka 100 000 spelare brukar vara uppkopplade under de mest intensiva speltimmarna, torsdagar och söndagar mellan 17.00 och 23.00, tider som annars räknas till tv:s bästa sändningstid. Totalt finns 12 miljoner figurer registrerade i spelet, varav 3 miljoner aktiva figurer (definitionen är att de har aktiverats minst en gång under det senaste halvåret). Knappt en femtedel av *EverQuest*s figurer är människor, resten utgörs av de 14 andra arter av fantasyfigurer som finns tillgängliga i spelet.

Sverige är på grund av stor breddbandstäckning ett förhållandevis stort land för rollspel online. När *World of Warcraft* introducerades i Europa i början av året såldes 380 000 spel bara under den första veckan. Den svenska marknaden sägs ha tilldelats lika många spel som den brittiska, runt 60 000 spel, som snabbt såldes slut. I Kina har spelet sålt i 1,5 miljoner exemplar. Den totala försäljningen hittills sägs vara 3,5 miljoner spel, vilket skulle göra *World of Warcraft* större än *EverQuest*.

I Sydkorea är både rollspelen och mönstren för spelande annorlunda än i Europa. Det finns fler äldre spelare och spelen är "gulligare" med figurer inspirerade av tecknade serier som manga och anime. Närmare 30 procent av befolkningen, 15 miljoner, är registrerade för online-spel. Uppgifterna om online-spel i Kina är mer osäkra, men branschen

Fantasivärld. Magi är ett element i de flesta rollspel på nätet. I Sydkorea har 15 miljoner människor förtrollats av speltrenden. © Blizzard Entertainment

uppskattar antalet spelare till 20 miljoner och värderar marknaden till en miljard dollar år 2005.

När man hör uppseendeväckande nyheter om online-spel, till exempel om den sydkoreanske spelare som dog efter 50 timmars oavbrutet spelande eller den kinesiske spelare som tidigare i år dömdes till döden för att ha letat upp och mördat en annan spelare sedan denne hade stulit ett virtuellt vapen från honom i ett online-spel, bör man sätta detta i relation till antalet spelare världen över.

DE FLESTA SPEL får sina intäkter genom att spelaren köper spelet och därefter betalar en prenumerationsavgift för att få tillgång till spelarservrarna. Ett äldre spel som *Anarchy Online*, som har börjat tappa spelare på grund av föråldrad grafik och spelmotor, erbjuder kostnadsfri tillgång till den äldsta delen av spelet i hopp om att spelare skall vilja betala för uppdateringarna när de väl fångats i spelet. *Guild Wars* å sin sida

har introducerat en ny affärsmodell i vilken hela spelet är abonnemangsfritt; man betalar i stället för de kontinuerliga uppdateringarna. Huruvida den affärsmodellen kan bli lönsam återstår att se.

När det gäller att hålla spelarens engagemang vid liv har online-spelen mycket gemensamt med vanliga dator- och tv-spel. De lockar spelaren att gå vidare för att besöka nästa stad, utföra nästa uppdrag eller se vad som finns runt nästa hörn. Spelet är inledningsvis mycket lätt att lära sig och ju längre man avancerar desto bättre blir man, samtidigt som spelen blir mer komplexa. Rollspelen ger också en möjlighet att pröva andra beteenden och roller än vad som är möjligt i det verkliga livet.

Den avgörande skillnaden mellan ensamspelen och rollspelen online är interaktionen med andra spelare. Spelet är uppbyggda så att en enda spelare inte kan bli bra på allt som krävs för att kunna avancera och nå högre nivåer. Den specialisering som figurerna tvingas in i kräver

Iskallt uppdrag. Samarbete är nödvändigt för att överleva i online-spelens värld. Spelare som känner varandra bildar tillsammans gillen.

© Blizzard Entertainment

arbetsdelning och någon form av samarbete. En krigare eller en läkare klarar inte ensam ett uppdrag utan måste samarbeta med figurer som har andra specialiseringar, som till exempel att söva fiender eller dyrka upp låsta dörrar eller kistor. De mest eftertraktade typerna av rustningar och vapen kräver att en mängd olika yrkesgrupper med olika specialiseringar samverkar. Det är som i det verkliga livet, ingen kan bli bra på allt, men alla bra på något.

I spelens värld finns det tre sätt att komma runt specialiseringens fälla: man kan köpa tjänster, samarbeta om tjänster och tigga till sig tjänster eller pengar. Det sistnämnda betraktas som en dödssynd. Spelare som tigger pengar hånas eller förmanas att gå ut och göra som alla andra, det vill säga utföra uppdrag, döda monster, klättra i graderna och tjäna egna pengar.

Kring varje spel finns både en virtuell och en reell marknad. På den virtuella handlar spelare med föremål och tjänster i spelets egen valuta. Visserligen finns en central myndighet, bolaget som har utvecklat spelet och som delvis har fastställt vilka varor och tjänster som skall finnas i spelvärlden och i vilken omfattning, men i bättre spel kan spelare också utvinna resurser som mineraler, växter och djurpälstar och tillverka olika sorters varor för att sälja dem vidare. Inom spelets ramar råder fri prisbildning. Offentliga auktionshus, spelarägda butiker och särskilda chat-kanaler för försäljningsutrop sörjer för att marknaden fungerar. På sådana kanaler meddelar också spelare att de är beredda att köpa eller sälja tjänster för att fullfölja vissa svåra eller attraktiva uppdrag.

Föremål och figurer i spelen är också till försäljning på en reell marknad. På olika ställen på nätet är det möjligt att med riktiga pengar köpa föremål och virtuella pengar av andra spelare. Spelbolagen försöker

stoppa detta eftersom det riskerar att urholka spelens meritokratiska strukturer och göra dem mindre attraktiva för den majoritet spelare som inte vill eller inte har råd att köpa sig framgång. Denna reella ekonomi kring rollspelen har på senare år också intresserat fackekonomen, eftersom spelarnas virtuella tillgångar uppenbarligen har reella ekonomiska värden. Mest känd i sammanhanget är ekonomen Edward Castronovas uträkning från 2002 att varje spelare på *EverQuest* skapade ett värde av 3,42 dollar i snitt per spelad timme. Under ett år skapade spelarna på *EverQuest* ett värde av 2 266 dollar per capita, vilket på den tiden var i paritet med Bulgariens BNP per capita.

I spelvärlden upptäcker man emellertid rätt snabbt om en figur på hög nivå är köpt på nätet. Att utveckla en figur upp till en hög nivå tar väldigt mycket tid och ger därmed stor spelarfarenhet. En spelare på hög nivå som inte behärskar spelets subtiliteter och som inte vet hur hans figur skall agera tillsammans med andra figurer i stridsituationer avslöjar sig omgående. "Har du köpt din figur på eBay?" är en vanligt förekommande förödmärdelse på chatten när spelare på höga nivåer gör något riktigt galet eller visar sig ha bristande kunskaper om spelet.

VAD LÄR MAN SIG då när man sitter i timmar framför internetbaserade rollspel? Framför allt, vad lär sig unga spelare? Farliga och omoraliska beteenden, anser en del. I augusti förbjöd till exempel den kinesiska regeringen ungdomar under 18 år att spela internetspel i vilka det är tillåtet för en spelares rollfigur att döda en annan spelares rollfigur, så kallad PK (Player Kills) eller, som branschtermen lyder, PvP (Player versus Player). Detta förekommer i samtliga här nämnda spel utom *EverQuest*.

Väldsutövning i rollspelens värld på internet är strikt stiliserade

handlingar där två eller flera rollfigurer kastar "magi" på varandra under fyrverkeriliknande former eller attackerar varandra med avsiktligt förstörade vapen som både låter och blixtrar. Det förekommer sällan blod och kampen avslutas med att fienden faller ihop och blir orörlig eller tonar bort, "dör", för att återuppstå med försvagad hälsa eller en övergående defekt på en plattform för återupplivning lite längre bort. Medan data-spel off-line, såsom *Doom* eller *Grand Theft Auto*, fortfarande låter datorstyrda figurer bada i blod är rollspelen online beskedliga när det gäller våld, blod och sex. Anledningen är att rollspel online behöver vara massfenomen för att nå kommersiell framgång och att den stora konsumentgruppen är ungdomar vilkas föräldrar – förhoppningsvis – är godkännande instanser.

Som tidigare framgått lär sig ungdomar som spelar online snarare än väldsutövning sådant som att inte tigga, att prissätta varor och tjänster enligt marknadsmekanismer samt att ta avstånd från köpta titlar och framgångar. Men de mest väsentliga läroprocesserna härrör från det frivilliga samarbete som spelen premierar. Frivilligt samarbete är kungsvägen för att överbrygga den påtvingade specialiseringen. Eftersom spelen tvingar spelarna till interaktion har denna kommit att omgärdas av uppförandekoder, strukturer och även organisationer.

Till det mest grundläggande hör hur man betar sig på spelets chatt, de allmänna kanaler som spelarna brukar använda till att fråga efter platser, personer eller föremål de inte hittar eller hur man löser en särskild uppgift. De som frågar artigt, som avslutar med "please" eller bara "pls" och som replikerar med ett "thx", "thanks", får återkommande hjälp. Spelare som frågar efter komplexa saker utan ett "please" brukar bli påmind om att de inte har sagt

det magiska ordet och spelare som inte tackar för upplysningar eller bara skickar ett "ok" brukar bli påmind om vad vanligt folkvett kräver.

Allt är inte frid och fröjd på spelchatterna när det gäller språkbruk, ämnesval och tilltal. Men alla större spel har starkt politiskt korrekta språk- och namnregler och spelare uppmanas att rapportera rasistiska, sexistiska eller på annat vis förolämpande namn och tilltal till spelledningen. Sanktionerna består mestadels i varningar och i slutändan uppsagda abonnemang.

En annan grundläggande uppförandekod har att göra med fördelning av "loot", bytet från fällda monster när man är flera spelare som samarbetar i ett lag. Vanligast är att turas om att plundra i alfabetisk ordning eller att lotta ut de mest eftertraktade föremålen. På *World of Warcraft* har spelarna utvecklat ett mer komplext fördelningssystem som heter "need/greed" – behov eller girighet. När laget hittar ett eftertraktat föremål, till exempel ett vapen, talar varje spelare om ifall han vill ha föremålet på grund av behov, "need", eller för att sälja det vidare, "greed" – på chatten anges detta med "g" respektive "n". Om bara en spelare säger "need" avsäger sig de övriga rätten att kasta lott och den behövande får föremålet. Om alla spelare säger "greed" sker lottning. Ifall flera spelare säger "need" sker lottning mellan dem.

Systemet fungerar utmärkt. Kunskapen om olika figurers möjlighet att dra nytta av ett föremål är allmänt spridd och försök att bluffa till sig föremål genom att åberopa behov stoppas omedelbart och man blir utslängd ur laget. *Ninja-looters*, spelare som bryter överenskommen och stäl bytet, är avskydda och på chatten brukar det gå ut varningar om dem.

EN MER PERMANENT samarbetsform är en frivillig association av

spelare, ett gille. Det är en medlemskapsorganisation för spelare som känner varandra, trivs med varandra och litar på varandra. Medlemskap får man många gånger via rekommendation, även om det också finns gillen som rekryterar aktivt eller bara frågar alla de möter om de vill bli medlemmar. För den senare sortens gillen anses dock en variant på Groucho Marx regel gälla: man blir inte medlem i en klubb som vill ha en själv, en fullständigt obekant person, som medlem.

Gilletts medlemmar samarbetar för att utföra uppdrag eller tillverka föremål. Starkare spelare hjälper svagare spelare. Ofta ser man en grupp med spelare på lägre nivå tillsammans med en eller två högnivåspelare från samma gille, vilka röjer väg för dem eller eskorterar dem. I många gillen är det inte tillåtet att göra vinst på att sälja föremål till andra medlemmar eller ens att ta betalt för föremål eller tjänster. Några gillen utesluter omgående medlemmar som tigger pengar av andra medlemmar, vissa gillen utesluter även medlemmar som tigger pengar av utomstående. En del tar regelbundna avgifter från sina medlemmar som sedan används till att skaffa gemensamma anläggningar som hus, markområden eller hela städer. I vissa spel får spelare bonusfärdigheter om de ingår i gillen som har skaffat sig omfattande anläggningar. Andra gillen bygger sin ekonomi på medlemmarnas frivilliga bidrag.

Gillen med god renommé kan få omfattande uppbackning från utomstående i krislägen. För något år sedan råkade ledande medlemmar i ett av mina gillen av misstag upplösa gillet i samband med en komplex markanskaffningsaffär, varpå gillet alla tillgångar, inklusive en obegripligt stor summa virtuella pengar, gick upp i rök. När gillet återskapades skänkte en stor mängd utomstående figurer pengar

till gilletts konto, med motiveringen att detta var en sammanslutning vars medlemmar frivilligt hade hjälpt så många andra.

Eftersom gillena är typiska frivilligorganisationer drivs de av eldsjälar som i det närmaste aldrig tar betalt, inte ens när gillet upptar skatt från sina medlemmar. Sådana organisationer domineras naturligt nog av sina ledande och mest aktiva medlemmar. I det perspektivet är gillena upplösta halvdespotier som man frivilligt kan gå in i eller ut ur snarare än demokratiska medlemsorganisationer i den reella världens mening. Naturligt nog finns det också en hierarki inom gillena, med en eller ett par ledare med fullständiga maktbefogenheter och enhets- och avdelningschefer under dem, många gånger med olika ansvarsområden som rustningar och vapen eller lagträning av nykomlingar.

En annan egenhet är att kvinnor, som endast utgör mellan 10 och 15 procent av rollspelspelarna på nätet, i relation till sin andel i spelen är överrepresenterade som ledare för gillen. Man tror att närmare en tredjedel av alla gillen har kvinnliga ledare eller minst en kvinnlig spelare i ledande position. En slutsats som ligger nära till hands är att kvinnliga spelare i större utsträckning än manliga är villiga att axla ett ansvar som ledare i spel som har starka inslag av social interaktion. Och gillen med kvinnliga spelare i ledningen tenderar både att dra till sig mognare spelare och att vara mer inriktade på att bistå medlemmarna och även utomstående.

Många gillen väljer att bistå utomstående som ett slags rekryteringstest, för att se om spelaren tar emot hjälpen på ett trevligt sätt utan att uppvisa giriga eller parasitära drag. Spelare som klarar några sådana, oftast spontant tillkomna, prov brukar få erbjudanden om medlemskap. Många gillen fungerar som virtuella gemenskaper med egna hemsidor på nätet, där medlemmarna utbyter spelinformation, anekdoter, tips, skämt och berättelser ur sina verkliga liv. Att online-spel inte bara sysselsätter den unga och manliga delen av befolkningen framgår till exempel av foto- och skärmdumpsavdelningen på hemsidan för gillet Divine Retribution i spelet *Anarchy Online*, där några av gilletts kvinnliga medlemmar, bland annat dess kvinnliga president, har lagt upp bilder på sina telningar, även dem *in spe* i form av ultraljudsbilder. Tillkomsten av nya familjemedlemmar är stora nyheter också i de virtuella samfundet.

PÅ FLERA STÄLLEN på nätet, främst på gillenas hemsidor, hittar man uppförandekoder för såväl medlemskap i gillet som allmänt i spelvärlden. Av det ovan omtalade gillet Divine Retributions kravkatalog för medlemskap framgår, utöver att man inte får vara en hoppjerka mellan olika gillen eller en tiggare, bland annat följande tre punkter: "1) Respektera organisationens ledare och deras beslut. Det är inte lätt att leda en organisation ... 2) Respektera varandra ... 3) Om du ombeds delta i ett organisationsmöte, skall du upphöra med det du gör och närvara så fort som möjligt."

Rollfiguren Gotenchi/Gornukes i samma gille har sammanställt en tre sidor lång manual för uppträdande, "How NOT to play AO for newer members". En del är specifikt för spelet medan annat är allmängiltiga regler och principer för socialt umgänge. "Tigg inte. Spelare på högre nivåer tenderar att sätta sådana människor på *ignore* [ett kommando som gör att man i fortsättningen inte kan kontakta dem på något sätt alls] ... Hårt arbete och beslutsamhet brukar ge större utdelning än all världens gråt och gnäll ... Kalla inte en spelare på låg nivå för *noob* [pejorativ för nybörjare] eller *gimp* [pejorativ för svag karaktär]. Du är inte så cool som du tror ..."

Andra rekommendationer handlar om att inte alltid sätta sin egen figur i första rummet: "Ibland kan det vara bättre att ta på sig *aggro* [vara den i gruppen som utsätter sig för fiendens attack] och dö, så att resten av laget kan överleva. De få sekunder av frist som laget därmed får kan vara tillräckliga för att omgruppera, anfälla och överleva. Om hela laget dör har man inte åstadkommit särskilt mycket. [...] Om du är i ett lag, plundra inte en fallen fiende i samma ögonblick som han ramlar på marken. Ingen gillar att vara i samma lag som en girig plundrare. [...] Bara för att du leder ett lag innebär det inte att du godtyckligt kan sätta dina regler om hur saker och ting skall skötas. När du har en organisationsflaggning [en inskrift om vilket gille man tillhör] kommer du också att dömas efter en högre standard. Punkt."

När nya spel, som *World of Warcraft*, kommer ut på marknaden med den uttalade avsikten att bli en storsäljare hör det numera till att spelbolaget publicerar omfattande strategiguider till spelet utöver de vanliga spelinstruktionerna. Eftersom målet är att nå en masspublik och nya spelare och samtidigt locka över erfarna online-spelare inleds dessa

strategiguider med pedagogiskt upplagda instruktioner i etikett och uppförande, vilka egentligen är destillat av umgängeskoder som spontant har utvecklats av spelarna själva. Under kapitlet "Etiquette in the World of Warcraft" finns avdelningar som "How to handle hunting conflicts" och "Dealing with incompetent players", där det bland annat påpekas att man skall ha fördragsamhet och tålmod med unga spelare eller spelare som är vana vid ensamspel, där ens figur måste göra allt och som därför inte har förstått poängen med eller styrkan i arbetsdelning. Andra avdelningar har snarare karaktären av livsvisdom. Några rubriker är: "Patience is the key to glory", "Invest in friends and skilled allies" och "Identify goals and suitable targets".

En spelare som ingår i ett socialt sammanhang på nätet eller helst är medlem av ett gille har stora fördelar även i samband med dueller och när spelarlag från olika fraktioner möter varandra i strid. I dueller är visserligen spelskicklighet ett moment, men under i övrigt lika förhållanden vinner den spelare som har de bästa vapnen och den bästa rustningen och sådant får man inte tag på ensam. I lagkonfrontationer är det en självklar fördel att slåss tillsammans med spelare som man känner sedan tidigare, som man kan lita på och vilkas beteenden man kan förutse. Framgång inom PvP-spel blir därmed ett mått på att man också har klarat av att samverka med andra. Det finns spelare som aldrig deltar i PvP, men för de flesta är rollspel utan möjligheter att utmana andra spelare lika meningsfullt som lagsportsträning utan matcher mot andra lag eller fäktningsinstruktioner utan fäktningsdueller.

DET ÄR INGEN vild gissning att vi kommer att få höra varningar för det som ungdomar lär sig av online-spelen, till följd av rapporter om spelare som dör av utmattning och om förhållanden, yrkeskarriärer eller studier som havererat på grund av intensivt spelande. Då riskerar den viktigaste aspekten av vad de faktiskt lär sig att gå förlorad, nämligen grundläggande uppföranderegler för social interaktion med människor (och andra varelser) vilkas kunskaper man själv är beroende av. Även den virtuella verkligheten socialiserar. ■

Litteratur: På <www.mpog.com> finner man åtskilligt kring aktuella och kommande online-spel, med spelarkommentarer och recensioner. Amerikanen Nicholas Yee har sedan några år genomfört ett projekt kring online-spelare baserat på nätenkäter med frågor om spelarvanor, spelardemografi, kvinnliga spelare, könsidentiteter, spelarpsykologi med mera. Se <www.nickyee.com>.

Specialist. Alla är bra på något.

© Blizzard Entertainment

Rädd för att bli rädd av rädsla

Västvärlden har blivit besatt av sin egen rädsla. En uppsjö av böcker har kommit kring "rädslans kultur". Men frågan är om inte ett steg utanför västvärlden är nödvändigt för att tanken skall ta sig ur rädslans onda spiral.

DEN ALLOMFATTANDE RÄDSLAN tycks ha gått segrande ur kampen om vår tid. En allt större mängd vardagliga fenomen beskrivs som hotande, riskfyllda och farliga. Världen skildras som oförutsägbart och irrationellt, från onskans gäckande axelmakter till naturens destruktiva nyckfullhet. Trauman väntar bakom varje hörn. Att vi i det nya millenniet lever i rädslans tidevarv tycks på något sätt vara mer en förutsättning än en öppen, empirisk fråga. Talet om rädslans tid har en tendens att bli självuppfyllande: själva bearbetningen av rädslosymptom föder nya rädsor, nya faror. Allt oftare ser vi oss nödtvungna att söka akut behandling för den ångest vår tid säger att vi lider av. Hur lätt är det inte att oreflekterat svepas med?

Den kraftfulla berättelsen om rädslans tidevarv förekommer i flera skepnader. I den engelskspråkiga världen talas det allt oftare om att det etablerats en "culture of fear". Åtskilliga är de fackböcker på temat rädsla och fruktan som publicerats under bara de senaste tre åren – och då kan man ändå räkna bort den oöverskådliga mängd böcker som specifikt handlar om terrorism och säkerhetspolitik. Titlar som *Culture of Fear*, *Living With Fear*, *Fear Itself*, *Beyond Fear*, *Politics of Fear*, *The Role of Fear in a Frightening World* och *Climate of Fear* signalerar att tingens ordning har rubbats, att något är annorlunda. En förändrad samtidsförståelse tarvar ett nytt språk, nya sätt att tala.

I dag tycks begrepp som risksamhälle eller traumasamhälle tränga ut andra tänkbara epitet som informationssamhälle eller kunskapssamhälle. Fruktan och hot hamnar i förgrunden tillsammans med en närmast krampaktig strävan efter säkerhet. Sökorden "homeland security" ger i

Av
MARIE CRONQVIST

FEAR
A Cultural History

Joanna Bourke

Virago Press 2005 (512 s.)

CLIMATE OF FEAR
The Reith Lectures 2004

Wole Soyinka

Profile Books Ltd 2004 (135 s.)

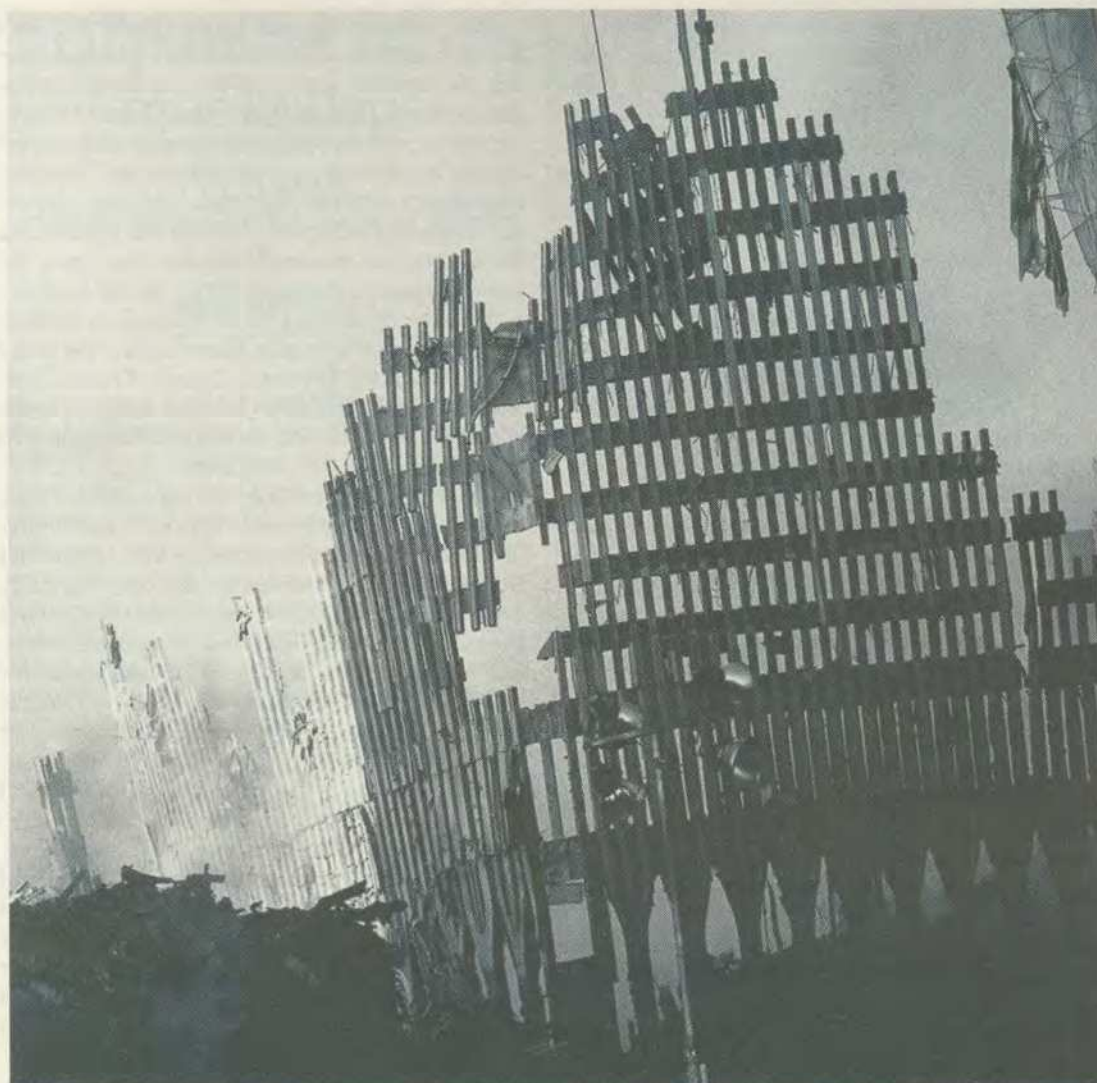
skrivande stund svindlande 39 miljoner träffar på Google. Flest spår bland dessa lämnar självfallet den amerikanska rädslans organisatoriska skepnad nummer ett, 11 september-skapelsen Department of Homeland Security med sina nära 200 000 anställda och sin sammanlagda budget på 18 miljarder dollar. USA:s tjugoförsta århundrade har inletts såväl med konsolidering, isolering och kokongbyggen som med expansion och världsomspännande terroristjakt.

Även i Sverige lider i dag mer än var femte person av oro eller ångest, enligt Statistiska centralbyrån. En Temoundersökning i samarbete med SOS Alarm konstaterade i april 2005 att den vardagliga otryggheten ökat. Hälften av de 1 300 tillfrågade ansåg att deras känsla av otrygghet ökat de senaste två tre åren. Svenskar i städer känner större rädsla än svenskar i glesbygd. Kvinnor kän-

ner mindre trygghet än män, äldre känner mer oro än yngre. Det heter att vår rädsla leder till försämrad livskvalitet. Jakten på terrorister och andra våldverkare frambringar ett övervakningssamhälle som går stick i stäv mot demokratiska värden.

I den akademiska diskussionen har begreppen risk och risksamhälle varit mer eller mindre aktuella sedan den tyske sociologen Ulrich Becks tongivande bok *Risikogesellschaft* 1986. En intressant reflektion när man synar av senare års bokflod är emellertid att talet om *rädsla* åtminstone till viss del tycks ha ersatt talet om *risk*. Symptomatiskt nog kallade Frank Furedi, professor i sociologi vid University of Kent, sin bok om risksamhället från slutet av 1990-talet just *Culture of Fear* medan ordet "risk" endast förekom i undertiteln. För något år sedan beslöt sig Furedi dessutom att revidera sin bok och utge den på nytt. Han skrev ett nytt förord, daterat den 12 september 2001, där han reflekterar över vilken hans bärande tes i boken egentligen är. Han kommer fram till att västerländsk kultur länge har handlat om rädsor och en besinningslös strävan efter trygghet och säkerhet, även om han sedan inte låter det historiska perspektivet fördjupa analysen nämnvärt. Icke desto mindre står det klart att den 11 september 2001 för honom liksom för många andra är en brytpunkt, en händelse som inte går att förbise i historieskrivningen, en angiven tonart för en ny tid.

NYLIGEN HAR DEN BRITTISKA historikern Joanna Bourke sällt sig till dem som hellre talar om rädsla än om risk. Bourke har det historiska perspektiv som saknas hos Furedi. I *Fear. A Cul-*

Efter attentatet. Rädslan har förvandlat 11 september till en skrämmande inre bild.

Foto: Paul Colangelo/Corbis/Scanpix

tural History granskar hon rädslans framträdelseformer under 1900-talet. På det suggestiva smutsomslaget avtecknar sig ett svampmoln mot en mörkgrå himmel, men rädslan för atombomben är bara en av de många rädslor som passerar revy i boken: döden, katastroferna, mardrömmarna, fobierna, massorna och paniken, kriget, det kroppsliga förfallet och främlingarna.

I likhet med Furedi varnar Bourke för att överdriva betydelsen av 11 september, och ändå utgör just denna händelse paradoxalt nog både startpunkt och landning i hennes jämförelse mellan dagens och gårdagens rädslor. Det är inte heller särskilt överraskande att Bourke, som är specialist på den av två världskrig hemsökta förra hälften av 1900-talet, ser tydliga paralleller mellan mellankrigstidens rädslo diskurs och dagens. 1933, i en tid av allmän oro inför framtiden, krigsrädsla, strejkrädsla och inflationsrädsla, konstaterade Franklin D. Roosevelt: "The only thing we have to fear is fear itself." Kontexten var den gången lanseringen av New Deal, handlingsplanen för att komma till rätta med mellankrigstidens djupa ekonomiska depression, men orden fick genklang i en hel epok.

Den konturlösa rädslan och den mullrande oron kom till uttryck i några spektakulära exempel på masshysteri från 1920- och 30-talet, vilka Bourke refererar utförligt. 1926 orsakade ett satirprogram i radio med titeln *Broadcasting from the Barricades* panik och kollektiv hysteri i ett Storbritannien präglad av djupa arbetskonflikter. Mer känt är dock exemplet från mellankrigstidens USA, då Orson Welles pjäs baserad på H. G. Wells klassiska roman *Världarnas krig* sändes i radio 1938. Av sex miljoner lyssnare hade drygt en mil-

jon varit övertygade om att fientligt sinnade marsmänsklikor hade landat på USA:s östkust. Fullständig kalabalik utbröt på gator och torg. Vissa, som inte hört programmet, hade inte en aning om vad de flydde från, vilket gjorde rädslan så mycket mer omfattande.

Gemensamt för dessa två spratt var den frapperande tydlighet med vilken den fiktiva karaktären hade betonats i respektive radioinslag och att hundratusentals lyssnare konsekvent förträngt dessa meddelanden och snarare sökt bekräftelser på sin oro än lugnande besked. Rädslan för krig, rädslan för inflation, rädslan för strejker – allt kan vid en given tidpunkt programmera människor att tro på fiktionen.

Mellankrigstiden och dess övergång i andra världskriget erinrar oss om att inget skrämmer som världens oförutsägbarhet, att osäkerheten och väntan på kriget kan överskugga kriget självt. Bourke, som gjort undersökningar i det brittiska folkliksarkivet Mass Observation, menar att bland civilbefolkningen i det krigstida Storbritannien fanns ett stort antal människor, vilkas ohälsugligt plågsamma mardrömmar om det framtida kriget plötsligt försvann med krigsutbrottet 1939. En absurd känsla av lättnad och frihet tycks ha infunnit sig då blitzten till sist kom och den brittiska himlen svartnade av projektiler efter en limbo av lång och nedbrytande väntan.

Det kalla krig mellan öst och väst som ersatte världsbranden innebar också det en rädslofylld väntan, menar Bourke. Civilförsvarsskrifter som *How to Survive an Atomic Bomb* från 1950 och självhjälpsböcker som *Nothing to Fear* från 1952 påminde om hur mycket det fanns att frukta. Ord som terrorbalans och *mutually assured destruction* var

AXESS RECENSERAR

Collapse
Jared Diamond
s. 41

Genom rovdrift på naturresurser har hela samhällen gått under. Det skedde på Påskön och i Mayariket. I en storslagen inventering av de mest dramatiska undergångarna har Jared Diamond velat ta reda på varför katastrofen uppkommit. **Janken Myrdal** menar att han sökt efter för enkla svar.

The Travels of a T-Shirt in the Global Economy
Pietra Rivoli
s. 42

Våra kläder har blivit världsomsegare över havet. **Isobel Hadley-Kamptz** tar en tur med en t-shirt som vägvisare. Efter alla teoretiska böcker om globaliseringen kommer nu den verkliga sagan om klädernas öden och äventyr.

Blindflug mit Zuschauer
Norbert Bolz
s. 43

En av Tysklands mest uppmärksammade samtidsanalytiker har tagit sig an hållningar som skall hjälpa oss hantera den ständigt föränderliga verkligheten. Tyvärr hastar han vidare för att sedan upprepa sig och blir enligt **Bo Isenberg** själv en del av det problem han beskriver.

D. H. Lawrence
John Worthen
s. 44

Ett vanligt grepp i författarbiografier är att låta livet speglas i romanerna. I den nya Lawrencebiografien antas romanerna ge upplysningar om författarens omgivning. **Merete Mazzarella** imponeras inte.

Thucydides and Pindar
Simon Hornblower
s. 45

Historikern och poeten förs samman på ett sätt som aldrig tidigare gjorts. **Eva-Carin Gerö** menar att det hade varit bättre att avstå.

El porvenir del Español
Juan Ramón Ldares
s. 46

Spanskans ställning som världsspråk stärks men hemma går det sämre, skriver **Inger Enkvist**.

Verbrechen der Wehrmacht
Hartmann et al. (red.)

I korthet recenseras en bok om Wehrmachts förbrytelser och Antonio Negril lilla volym om 1900-talets italienska filosofi.

La differenza italiana
Antonio Negri
s. 47

skräckinjagande och kliniskt krigsteknologiska termer som symboliserade kalla krigets skräckvälde. På samma gång var de trösterika ord med löften om stabilitet, rationalitet och status quo. Tillvaron i skuggan av det ställföreträdande kriget präglades åtminstone till viss del av en tro på förutsägbarhet och på rationella beslutsfattare som i slutändan väljer att vika och avvakta. Världens utandning efter Kubakrisen 1962 är det tydligaste exemplet. Den tysta diplomatin, ett aktivt underrättelsearbete och en ömsesidig förståelse för schackspelets regler hade till synes hejdat det hotande tredje världskriget.

1900-TALET VAR INTE bara masshysteri och krig, även om några av de mest vederhäftiga delarna av Bourkes *Fear* behandlar just sådana fenomen. Hoten kunde vara betydligt mer kamouflerade än så, rädslan kunde vara avsevärt mer ofokuserad. De faror som mot slutet av århundradet omgav människor befann sig alla någonstans på skalan mellan obetydliga och allvarliga. Begreppet *risksamhälle* lanserades men åtföljdes inte av mer handfasta, effektiva sätt att hantera och bearbeta den nya tidens hot och risker.

I massmedierna pumpades dagligen uppgifter ut om terroristhot, asteroider, jordbävningar, orkaner, växthuseffekten, biologisk krigsföring och galna ko-sjukan. Larmrapporterna kring människors föda och närmiljö var legio. Att sortera bland dessa hot var inte enkelt. I slutet av 1900-talet stod det klart att när det gällde lokaliseringen av faror hade århundradets vetenskapliga kunskapsparadigm inte förmått ersätta tidigare seklers religiösa världsbild, skriver Bourke. Till och med de självutnämnda experterna var oense, inte bara om hur farorna i det moderna samhället skulle hanteras, utan också om exakt vilka de mest betydande farorna var. Dimhöjda hotbilder skapade ett permanent tillstånd av mullrande oro, av låg-intensiv ångslan.

Den växande rådvillhet och de dunkla hotbilder som Bourke menar kännetecknar 1900-talets mentalitetshistoriska förändring diskuteras även utefter två huvudsakliga argumentationslinjer, en som rör rädslor för kroppsligt förfall, döden och döendet, en som rör en tilltagande psykologisering av samhället. Den första linjen, förhållandet till det kroppsliga och till döden, följer författaren från mitten av 1800-talet och framåt. En av 1800-talets vanligaste färor, att falskeligen dödförklaras, speglades i den tidens skräckfiktion om människor som begravs levande. Sedermera resulterade detta i en ökande förekomst av kreation. Rädslan för prematur begravning tycks i stort sett ha försvunnit under 1900-talets två första decennier, vilket kan tyckas besynnerligt eftersom dess förekomst då antagligen var som allra störst. I första världskrigets skyttegravar begravdes såväl levande som döda. Ett sekel av medicinsk vetenskap senare var det snarare fråga om en rädsla för det motsatta – att orätmätigt levandeförklaras med hjälp av livsuppehållande åtgärder, organtransplantationer, intravenös närings-tillförsel. Lidandet placerades i fokus. Om räds-lorna i äldre tid präglades i huvudsak av guds-fruktan och i modern tid av dödsfruktan, så framstod senmodernitetens rädsla som en fruktan för det förlängda döendet. Den oförutsedda, alltför tidiga döden skrämde inte så mycket som den förväntade, utdragna. Rädslan för att inte dö med

värdighet blev större än rädslan att dö i förtid.

Den andra tydliga argumentationslinjen hos Bourke är beskrivningen av det sena 1900-tals-samhället som ett *traumasamhälle*, där faror, trauman och katastrofer aldrig var något som stärkte, alltid försvagade. Professionell psykologisk hjälp ansågs vara alltigenom nödvändig i återhämtningsprocessen efter en personlig eller kollektiv traumatisk upplevelse, vilket kan ses i jämförelse med det tidiga 1900-talet då betydligt större tilltro sattes till individers viljekraft. Nattståndet var nu talesättet att det som inte dödade, det härdade. Diskussioner kring katastrofers psykologiska efterbörd blev viktigare än diskussioner kring den fysiska efterbörden. Psykologiska tankemodeller ifrågasattes sällan. Katastrofpsykologin fokuserade på vilken typ av modell som var det bästa instrumentet för att förstå den moderna individens eller gruppens rädsla och oro medan de ursprungliga frågorna "Är det så?" och "Behövs det?" sällan ställdes. "By the end of the twentieth century psychology framed, created and managed extremes of anxiety", skriver Bourke.

Psykologiseringen av samhället resulterade i att faror och avvikelser inlemmades i normaliteten som ett samhällets bångstyrga omedvetna. Kriminaliteten var regel snarare än undantag, den var inte längre något som "hände" utan något som ständigt pågick. "Normalt, civiliserat beteende" var inte längre en begriplig måttstock. I ett samhälle där alla var potentiella kriminella försköts också fokus från brottshandlingar till försvarshandlingar. Senmodernitetens kokonger, *gated communities*, blev vanliga i USA och Storbritannien, men över hela västvärlden spred sig ett sätt att förhålla sig till kriminalitet som

pekade på samhällets behov av försäkringar, övervakningskameror, larmsystem, säkerhetsglas, säkerhetsdörrar, kreditkort, övervakade parkeringshus, rattläs i bilen. Detta hotade att stigmatisera brottsoffer, som var tvungna att vidta ett antal säkerhetsåtgärder för att slippa bli anklagade för att ha "förtjänat det" eller "provocerat fram" våldet. Att som kvinna bli våldtagen var att få en identitet som våldtäktsoffer. Längden på kjolen och mängden smink noterades. I enlighet med katastrofpsykologins tolkningsföretade var dessutom rädslan för att bli våldtagen länkad inte så mycket till eventuella sociala eller fysiska konsekvenser, som till det psykiska trauma man skulle tvingas genomlida efteråt.

JOANNA BOURKES KULTURHISTORIA över 1900-talets rädslor flödar fram som en obeveklig ström över 350 övertygande sidor. Därefter följer det konkluderande kapitlet som betecknande nog har rubriken "Terror". För läsaren är det vid det laget uppenbart, om det någonsin var oklart, att också *Fear* är en produkt av 11 september, en respons på samtidens frågor. I det tjugoförsta århundradet måste vi inse att vår största fruktan är den vi skapar själva, skriver Bourke och ekar därmed medvetet mellankrigstidens Roosevelt. Rädslan har nu också blivit helt marknadsanpassad. I väst styrs den sedan ett antal decennier av ett otal samhällsinstanser som har investerat mycket i sina löften om att säkerställa tryggheten. Teologer, politiker, tidningsmakare, tv-journalister, läkare och psykologer – alla är de beroende av vår ständiga rädsla.

Det "vi" som allt som oftast klistrar sig fast i Bourkes språk är det västerländska vi, och hennes bok handlar just om USA och Storbritanniens moderna rädslor, i likhet med Furedis karaktäristik av risksamhället och flertalet andra nyutkomna böcker om hot och fruktan. En kompletterande och delvis korrigering bild finns i de tankar som under många år grott hos den nigerianske författaren och poeten Wole Soyinka. 2004 var nobelpristagaren Soyinka BBC:s Reith Lecturer och sällade sig därmed till ett distingerat sällskap av föredragshållare som bland andra Bertrand Russell, Arnold Toynbee, George Kennan, Edward Said och Anthony Giddens. Boken *Climate of Fear* är Soyinkas fem Reith-föreläsningar från våren 2004.

Climate of Fear utgör med Soyinkas globala blick ett angeläget komplement till Bourkes och Furedis strikta västorientering, precis som i synnerhet Bourkes blick för det historiska och empiriska utgör ett betydelsefullt komplement till Soyinkas personliga essästik bestående av politiska visioner och generella argument. Gemensamt för samtliga är dock perspektivet på den 11 september 2001. Soyinka är den mest framgångsrike när det gäller att argumentera mot den i väst så vanligt förekommande föreställningen att världen vi en gång kände till rämnade med de två skyskraporna på nedre Manhattan. Ur ett afrikanskt perspektiv är 11 september bara ett exempel bland många i den serie tecken som i blod ristats in i vårt medvetande under flera decennier, menar han. För dem som någon gång levat eller lever under en totalitär regim – det vill säga större delen av världens befolkning – är den dagliga terrorn alltför välkänd. Fruktan för den midnattliga dörrknackningen, för angiveri och plötsliga försvinnanden, godtycklighet och oberäknelighet, en rädsla för att andas och för att gå gatan fram, samtal som sjunker till viskningar, en förkrympt handlings- och rörelsefrihet – allt är smärtsamt bekant. Intet är särskilt nytt under det 21:a århundradets sol.

Kampen mot rädslan är för Soyinka en kamp för värdighet, "a quest for dignity". Värdighet och fruktan är oförenliga. Rädslor passiviserar, splittar och dehumaniserar. Soyinka är här enig med Furedi, som i sitt nyskrivna förord med enfaset konstaterar att vår kultur oupphörligen uppmanar oss att vara rädda för fel saker. Det är inte den nya teknologin som hotar oss, inte mobiltelefoner, stamcells forskning, datorvirus eller genmanipulerad mat. Det är i stället den urgamla terrorn, den typ av maktutövning som berövar någon friheten och ersätter den med förbistring, förödmjukelse och skräck. Kampen mot rädslan är en kamp för att våga vara rädd.

Har världen blivit mer otrygg och hotfull eller skapas denna otrygghet i en ständigt eskalerande spiral av klyschor om räds-lans tid och den av ångest drivna nutidsmänniskan? Är det, för att tala med Susan Sontag, inte längre "Apocalypse Now" utan "Apocalypse From Now On"? Frågan i dag är väl om vi ser ut att en gång kunna vakna upp till den 12 september fyllda av det Soyinka efterfrågar: handlingskraft, värdighet och ifrågasättande. Om talet om räds-lans tid är självuppfyllande och det enda vi behöver vara rädda för är rädslan i sig, hur ska vi mobilisera vår motattack på annat sätt än att våga tala om "den ökande otryggheten"? Varken Bourke, Furedi eller Soyinka levererar egentligen något svar på detta. Och hur det än må göra recensenten förlägen, så måste kanske till och med frågan ställas om hur mycket en temarecension kring "the culture of fear" faktiskt bidrar till den olycksaliga berättelsen om den allomfattande rädslan. ■

Hållpunkter på väg mot kollaps

COLLAPSE

How Societies Choose to Fail or Survive

Jared Diamond

Penguin 2005 (575 s.)

BEFINNER SIG VÅRT SAMHÄLLE i en kris eller är vi på väg ut ur en? Är det alls fråga om någon kris? Detta är frågor som den amerikanske biologen Jared Diamond tagit sig an i sin nya bok *Collapse*, som behandlar samhällens ekologiska kollaps genom historien. Hans utgångspunkt är att vi befinner oss i en ekologisk kris och att stor förstörelse står för dörren om ingenting görs.

Han börjar med att beskriva Montana i USA. Han känner väl till staten sedan många år och är personligt bekant med jordbrukare därifrån. En rad problem tornar upp sig: gruvindustrin, skogsindustrin och jordbruket har överutnyttjat resurserna. Varför har det blivit så? Han vänder sig till historiska jämförelser för att finna svaret.

Denna metod har han med framgång använt tidigare. I storsäljande *Vete, vapen och virus* (originalt kom 1997) visade han att det inte var bristande intelligens som ledde till att vissa delar av världen behållit ett lågteknologiskt samhälle. I stället är det andra, ekologiska och historiska, förklaringar som krävs för att vi skall förstå varför Europa och Asien gick i spetsen för civilisations- och teknikutvecklingen. Den metod han föreslår är den komparativa, där olika områden jämförs som om man arbetade i laboratorium. I boken om kriser gör han ett experiment med denna metod.

Två stora regioner används som experimentfält: Stilla havets öar och norra Atlantens bebodda öar och landtytor. Diamond jämför områden där odling lett till ekologisk katastrof med områden där en balans etablerats, så att odling och annat naturnyttjande kunnat pågå i många hundra år. Dessa två huvudområden kompletteras med en rad andra jämförelser, däribland det i sammanhanget oundvikliga Maya. Jag skall dock här koncentrera mig på de exempel som Diamond uppehåller sig vid.

För att göra jämförelsen rättvis har han en checklista med fem punkter: miljöförändring, klimatförändring, fientliga grannområden, vänliga grannområden och samhällets reaktion på miljöförändringarna. De negativa miljöförändringarna delar han upp i åtta olika punkter, exempelvis vattenproblem och avskogning. Det hela ger ett nitiskt men något kaotiskt intryck, med olika kategorier som blandas med varandra. Han tar dock indelningarna med ro, och det finns inga tabeller med ifyllda kryss för områdenas problem. Utan tvekan är avskogning och följande erosion det mest genomgående miljöproblemet: det dyker upp i nästan varje exempel.

I STILLA HAVET BÖRJAR HAN med Påskön, som är nästan lika obligatorisk som Maya. Befolkningen invandrade på 900-talet och lyckades sedan, uppenbarligen totalt isolerad under århundraden, förstöra öns ekosystem. Efter ett halvt årtusende var skogen nedhuggen, sjöfåglar-

Mot utplåning. Efter rovdraft på tillgångarna gick Påsköns kultur under.

Foto: Goldberg Diego/Corbis/Scanpix

na uppättna och den bästa jorden förstörd av erosionen. Motsättningarna ökade. De sista och största statyerna restes strax före kollapsen. Sedan föll befolkningsantalet och en hård kamp mellan olika grupperingar inleddes. Alla stenstoder vältes under dessa strider. Spillror av befolkningen gömde sig i grottor, och det var dessa som mötte de europeiska upptäckarna vid ankomsten till ön ett halvt århundrade efter den sista stora revolutionen. Andra öar i samma ödsliga del av Stilla havet råkade ut för samma öde. Avskogning och överexploatering följdes av sjöresornas upphörande, och därefter gick den övergivna folkspillran på ön sin undergång till mötes.

Beskrivningarna av de mer lyckosamma öarna i Stilla havet är mera kortfattade. En är Nya Guinea, där människor levde relativt isolerat i öns inre. Diamond beskriver något av ett paradys som han blivit förälskad i. Befolkningen diskuterar allt ständigt, och alla i byn måste tillfrågas inför beslut. Som utomstående gäst kan man lätt bli frustrerad, men denna direktdemokrati hindrar att förhastade åtgärder vidtas. Det kan tyckas en smula orättvist att jämföra Påskön med den mycket stora ö som Nya Guinea nu faktiskt är. Diamond ger därför också ett exempel på en liten ö, Tikopia, där balansen mellan befolkning och resurser upprätthålls genom kontrollerad odling, reservförråd för svåra år och total befolkningskontroll (inklusive en iscensatt färd mot döden då överflödiga ungdomar skickas ut på oceanen att segla mot horisonten). Även här råder ett slags direktdemokrati där inga nyheter införs som kan rubba stabiliteten. Men denna stabilitet har föregåtts av en miljökatastrof långt tillbaka i tiden, för mer än två tusen år sedan, då de första människorna högg ned skogarna och slaktade ut all sjöfågel. Efter en tid av exploatering och därpå följande katastrof uppstod den jämvikt som nu länge har rått.

JARED DIAMONDS ANDRA stora exempel är de Nordatlantiska öarna, särskilt misslyckandet på Grönland. Han levandegör den katastrof som

kom när nordborna trängda av tilltagande ismassor och fientliga inuiter stängdes in i fjordarna, där de sedan länge hade förstört sina resurser. Utgrävningar visar hur de sista invånarna åt småfågel som tidigare ratats, därefter hundarna och till sist boskapen, som slaktades när inget hö återstod. Det var slutet. Men närmast i förbigående beskriver Diamond hur minst fyra tidigare försök att bosätta sig på Grönland från den amerikanska kontinenten misslyckats. Först inuiterna kunde överleva under de svåra förhållandena, tack vare en av dåtidens mest högteknologiska jaktkulturer med hjälpmedel som kajaken, som fungerar som en kroppsstrumpa, och effektiva harpuner.

Detta exempel tydliggör huvudproblemet i Diamonds framställning: han undersöker främst extrema ytterområden. Människorna stöter i sin våldiga expansion över alla kontinenter på områden där det är svårt att överleva. De misslyckas, försöker igen och misslyckas. På Påskön fanns det en överlevande spillra och kanske hade de med tiden kunnat bygga upp ett lika beundransvärt system i balans som öborna på Tikopia. Människosamfundets betydelse skall inte heller underskattas. Påskön var isolerad, Grönlands befolkning blev isolerad från Europa efter digerdöden. En liten människogrupp kan inte besitta den kreativitet som en större har, och det är känt att isolerade små befolkningar ofta drabbas av teknikförluster. De överger teknik som de kände till tidigare.

NÄR DET GÄLLER GRÖNLAND har Diamond en intressant poäng. Nordborna tycktes vägra anpassa sig. De åt inte gärna fisk och förde med sig boskap som krävde hö nästan hela året. De lärde ingenting av inuiterna, utan var uppenbarligen fientligt inställda till dessa. De hade, enligt Diamond, den medeltida européns inställning till främmande folk. Först med upptäckternas tidevarv började man acceptera andra folk och se dem som människor. Men det var också då européerna börja utnyttja och underkupa dessa andra folk. Detta är ett påpekande som görs i förbigående men som får läsaren att lyfta ögonen från texten för att fundera.

Diamond har också en poäng i att varje människogrupp som anländer till en plats med överflödande resurser tycks starta en rovdraft, *bonanza*,

då man fester upp tillgångarna. Gång på gång leder detta fram emot katastrofen. Det kan tyckas som en cynism, men det är historiskt belagt och ger en lärdom om människans kortsiktiga tänkande.

Efter katastrofen kommer som regel anpassningen till den nya fattigare tillvaron. Island är ett exempel. Diamond ägnar ett långt avsnitt i boken åt denna ö, där misslyckande övergår i balans. Norrmännen kom dit under en enda mansålder, mellan 870 och 930. De tillämpade samma odlingsystem som i Norge, men tyvärr var jordarterna annorlunda. De var vulkaniska, hade blåst dit och kunde blåsa i väg igen. Det var också vad som skedde när nordborna högg ned skogen, som till en början täckte en fjärdedel av landskapet. Dagens månlänkande isländska landskap är således till dels människoskapat. Men ur detta kom en miljömedvetenhet och en försiktighet, som i många hundra år och fram till i dag präglar islänningens förhållningssätt till naturen. Omgivna av öde gårdar från folkrikare tider och av erosionens spår följde islänningarna försiktighetsprincipen.

Men även Island är ett relativt litet område. Hur hanterar Diamond de stora kulturområdena och deras miljökatastrofer? Ganska kortfattat. Mayakollapsen får sin numera traditionella beskrivning: ett intensivt jordbruk i en känslig miljö fick till följd att motsättningarna ökade när resurserna blev överutnyttjade och samhället kollapsade i ett crescendo av tempelbyggande, krig och erosion. De båda delarna av ön Hispanola, där Haiti lider av miljöförstöring medan man i Dominikanska republiken försöker bevara naturresurserna, framstår även efter läsningen av Diamonds text som något av en gåta. Men en intressant gåta. Rwandas folkdöd hade delvis sin bakgrund i överbefolkning. Australien har drabbats av oklok import av europeiska metoder som fårael och av rovdrift på resurser. I Japan lyckades en stark regering införa befolkningskontroll och skydd av naturresurser, främst skogarna, på 1600-talet. Kina är en välorganiserad stat med väldiga problem, men där det också finns väldiga möjligheter att lösa dessa problem genom beslut ovanifrån.

Boken avslutas med en sympatisk, men väl känd beskrivning av världens miljöproblem i dag och en uppmaning till att tänka långsiktigt, samt beröm till de stora gruvföretag som under hot om stora skadestånd bedriver en försiktig exploatering.

MEN LYCKAS DÅ DIAMOND lansera en genomtänkt teori om varför människor med jämna mellanrum åstadkommer miljökatastrofer och hur de sedan skulle kunna ta sig ur kriserna? I sitt avslutande kapitel funderar han över hur det kan komma sig att människor ser problemen men ändå inte gör något åt dem. Han stannar vid ett slags psykologisk bortträngning som förklaring. Ur kriserna kommer man genom direktdemokrati eller beslut från överheten. Ingetdera av dessa båda förslag leder till någon övertygande teori och hela hans stort anlagda jämförelseexperiment riskerar att gå förlorat i en essäistisk berättelse.

I avslutningen kritiserar han Joseph Tainters *The Collapse of Complex Societies*, vår tids mest berömda och citerade bok om hur komplicerade samhällen kollapsar. Tainter menar att ett fungerande komplext samhälle kan hantera miljöproblem, medan Diamond hävdar att hans exempel visar att så inte är fallet. Men därmed har han inte gjort Tainter rättvisa. Vad denne hävdar är att ett komplext samhälle har en avtagande avkastning på sin ökade komplexitet. Det kommer att uppstå mindre av tillgängliga överskottsresurser när samhällsutvecklingen stagnerar. En katastrof som inträffar i ett dynamiskt samhälle kommer att lösas inom denna samhällsstruktur. En kata-

strof som inträffar i ett stagnerande samhälle utan tillgängliga extra resurser kommer att leda till kris och nedgång. Diamond pekar redan inledningsvis på samhällets reaktion på utmaningar som en avgörande faktor, men denna gör han sedan förhållandevis lite av.

Som en välskriven katalog över några av de mest berömda undergångsscenarierna fyller Diamonds bok väl sin plats i bokhyllan. Men på frågan om varför samhällen tidigare i historien, och kanske i dag, beter sig dysfunktionellt ger den inte tillräckligt tankvärda svar. De måste vara mera komplicerade och genomtänkta. Denna enkelhet är Diamonds styrka, väl visad i hans förra stor-säljare, och hans svaghet, mera framträdande i denna eleganta essäbok.

JANKEN MYRDAL

Din tröja är mer berest än du

**THE TRAVELS OF A T-SHIRT
IN THE GLOBAL ECONOMY**
An Economist Examines the Markets,
Power and Politics of World Trade

Pietra Rivoli

Wiley 2005 (272 s.)

DET HAR REDAN SKRIVITS en bok för mycket om frihandels makroekonomiska förtjänster. Inte så att det skulle vara fel att påpeka poängerna med global arbetsdelning eller komparativa fördelar, men orkar man läsa det en gång till? De mest briljanta argumenten, må de komma från Martin Wolf eller Jagdish Bhagwati, har redan slipats, framförts och slipats lite till.

Så det är tur att Pietra Rivoli inte skrivit en sådan bok. Hon har i stället närmast sig ämnet med berättandet snarare än förklarandet som drivkraft. Hon ger oss därför personliga öden hellre än diagram och historier snarare än teorier. En t-shirts liv och äventyr: från bomullsältet, via garnfabrik och sömnadsmaskin till den oändliga handelsbyråkratin som spärrar vägen till den västerländske konsumenten. Och sedan slutligen via den amerikanska byråådan till återförsäljning på en afrikansk basar.

Den t-shirt Rivoli berättar om kom in i hennes liv via en reakorg på Walgreen's. Den kostade 5,99 dollar och pryddes av en mångfärgad papegoja och texten "Florida". Via den amerikanska importören letade Rivoli reda på tillverkaren i Shanghai. Men hon ville vidare: "Kan jag åka till gården där bomullen produceras?" frågade hon. "Det blir nog svårt", svarade den kinesiske affärsmannen. "Den växer i Teksa." När Rivoli bad honom visa var det ligger snurrade han jordgloben åt fel håll. Och pekade på Texas.

I 200 ÅR HAR USA dominerat världens bomullsodling. Många skulle säga att dessa sekler präglats av ett pågående förtryck och att den amerikanska bomullsindustrin än i dag verkar i ett omoraliskt system. Även sedan slaveriet avskaffats infördes regler om *share-cropping*, vilket innebär att farmarbetare betalades med mat och husrum och en del i skörden. Eftersom den egentliga betalningen skedde först efter skörden var arbetaren bunden vid jorden utan möjlighet att söka arbete någon annanstans. Då arbetaren ofta var beroende av lån från jordägaren för att klara sig under

tiden fram till skördetillfället blev förstås bindningen ännu starkare. Nära nog hela den avtalade betalningen återgick efter skörden till jordägaren som återbetalning av lån och ränta. Detta är ett system som påminner starkt om hur det i dag fungerar i vissa utvecklingsländer.

Det som skiljer den amerikanska bomullsproduktionen från många andra branscher är dess konkurrenter, som nästan uteslutande är från fattiga eller mycket fattiga länder. Och den konkurrensen sker på radikalt olika villkor. De amerikanska bomullsodlarna subventioneras av staten med 4 miljarder dollar om året. Det är mer än vad de främsta bomullsproducerande afrikanska länderna har i BNP tillsammans. Subventionerna ges delvis som direkt produktionsstöd och statliga riskövertaganden, delvis som exportsubventioner. Detta har de fattiga länderna protesterat mot upprepade gånger, inte minst i de nu pågående WTO-samtalen.

Men som Rivoli visar är det inte självklart att de afrikanska bomullsodlarna skulle klara konkurrensen mycket bättre ens om subventionerna avskaffades. Där den amerikanska bomullsindustrin är just en industri, med avancerad teknisk utrustning och ett nära samarbete med forskningsinstitutioner för att ta fram såväl bättre plantor som maskiner, är den afrikanska inte sällan helt omekaniserad. Visst är arbetskostnaderna lägre, men å andra sidan krävs faktiska arbetare för varje enskilt moment. Och det har inte blivit ett dugg trevligare att vara manuell bomullsplockare på de senaste 100 åren.

Det var inte bara slaveriet som gjorde att den amerikanska bomullsindustrin fick världsdominans. Också institutionella faktorer, som möjligheten för de enskilda farmarna att tjäna mer pengar på bättre teknik, var betydande. Än i dag saknas dessa faktorer i flera av de västafrikanska bomullsodlande länderna. Om den amerikanska staten oskäligt gynnar sina odlare så missgynnar de afrikanska länderna sina, med bristfälliga äganderättssystem och statligt reglerade priser som långt underskrider världsmarknadspriset. Om man antar att världsmarknadspriset på bomull är 50 cent per pund så får en amerikansk odlare genom

Olika falla ödets lotter. Den här t-shirten har haft turen att få tennisspelaren Maria Sjarapova som ägarinna.

Foto: Keith Bedford/Scanpix

subventionerna 72 cent. Den västafrikanska får 25 cent. När bomullen väl är skördad i Texas försvinner den ut ur USA, för att inte återvända förrän som färdigt plagg. Och Pietra Rivoli följer med den, till Bomullsgarnsfabrik nr 36 i Shanghai och sedan vidare till Shanghai Brightness klädesfabrik nr 3.

EN AV ANLEDNINGARNA till att den övriga världen protesterat mot Kinas massiva textlexporter är att man menar att inte heller de konkurrerar på lika villkor. Det är helt sant. Orättvisan drabbar framför allt de kinesiska arbetarna, genom det 50 år gamla hukou-systemet. En hukou är ett slags regionalt uppehållstillstånd och ett register över var alla kineser bor (eller förväntas bo). De får inte flytta på sig utan att begära lov från staten. Detta system användes tidigare för att tvinga tillräckligt många att bo på landsbygden för att försörja riket med jordbruksprodukter och förhindra befolkningstillväxt i städerna. I realiteten innebar det att miljontals tvangs till sysselsättning på landsbygden och förbjöds att studera eller på annat sätt förkovra sig.

Än i dag får man inte flytta inom Kina utan statligt tillstånd. De landsbygdsbor som arbetar i alla nya industrier har antingen tillfälliga tillstånd eller har flyttat olagligen. I båda fallen är de helt beroende av fabriksägaren. De tillfälliga tillstånden tillåter inte den landsbygdsfödde att ha en fast bostad i staden eller att ta dit sin familj. Han får också ungefär hälften så mycket betalt som en legal stadsbo och har ingen tillgång till statliga förmåner eller tjänster som barnpassning eller pensioner. Enligt uppskattningar från Human Rights Watch lever mellan 60 och 120 miljoner kineser på sådana tillfälliga interna uppehållstillstånd.

Och det är just dessa fastlåsta, billiga, lydiga arbetare som textilindustrin behöver. Det har textilindustrin alltid gjort, berättar Rivoli i en histo-

risk tillbakablick på de engelska och amerikanska textilfabrikernas barndom. Då som nu var det övertaliga jordbruksarbetare utan bättre alternativ som började arbeta i bomullsfabriker, då som nu föredrog fabriksörerna kvinnor för att de ansågs mer lätthanterliga.

Nästan allting har förstås blivit långt bättre sedan västvärlden kickstartade sin industrialisering. I de brittiska spinnerierna var barn vanligare än vuxna män. I dag är barnarbete förbjudet i nästan hela världen, även om det fortfarande förekommer. Arbetsförhållandena är inte fantastiska på de kinesiska fabrikena, men de unga kvinnor Rivoli intervjuar uppskattar innerligt sina jobb. Livet som fabriksanställd må vara besvärligt, men det är ändå långt bättre än livet i landsbygdens hemby. Det beror både på lönen och på möjligheten att skapa sig en egen framtid. I synnerhet gäller det sistnämnda den frihet från familj och traditioner som fabriksjobbet innebär. Så kände också kvinnor i textilfabriken i Storbritannien på 1700-talet som i New England på 1800-talet. Den ekonomiska tvångströja som gjorde tidigare generationers textilarbetare lätthanterliga försvann i och med arbetarnas förbättrade ekonomiska ställning och ökade politiska engagemang. Så lätt går det inte i Kina, där livsegenskapen är en del av ett statligt system. Om västvärlden vill protestera mot kinesisk oskälighetskonkurrens är det också hukou-systemet och bristen på medborgerliga rättigheter man bör rikta in sig på.

HITTILLS HAR VÅR T-SHIRT trots allt inte stött på alltför stora svårigheter i sitt liv. Men nu ska den färdigsydd och prydd med färgglada tryck hitta fram till den amerikanska konsumenten. Och på vägen klara av den kanske allra värsta formen av protektionism. Det är ett under att så många t-tröjor klarar det.

Rivolis genomgång av den amerikanska textiltilllobben och av de vanvettigt detaljerade reglerna drivit fram är en levandegjord parkinsonsk teori. Textiltilllobbens mål var att rädda jobben kvar i USA. Men de hundratusentals jobb som tillkommit genom dess framgång har snarare varit i pr-firmor eller påtryckningsorganisationer än i textilfabriker. Visserligen har nedgången för den amerikanska textilindustrin minskats något av protektionismen. Men till det beräknade priset av 88 000 dollar per år och jobb.

Tullarna mot textilprodukter må vara höga. Men än värre är de så kallade frihandelsavtalen, som exakt reglerar var hyskorna och hakarna i en importerad behå ska ha tillverkats och om halslinningen på en t-shirt ska räknas som en del i tröjan eller som en extra detalj, och på vilket sätt det påverkar kvoter och tullnivåer. Specialregler är vanligare än motsatsen. Till exempel får man importera t-shirts som tillverkats av karibiskt tyg gjort av amerikanskt garn tullfritt upp till en kvot på 5 651 520 dussin per år. Kvoten förhandlades fram med Fruit of the Loom och sammanfaller som av en händelse med deras tillverkningskapacitet. På så sätt fick företaget fri tillgång till den amerikanska marknaden utan möjlig konkurrens.

GENOM REPORTAGEFORMEN når Rivoli på flera sätt längre än mer teoretiska kollegor. Visst skäms texten av vissa longörer om spinnmaskinens historia, men i centrum finns levande personer och riktiga företag och deras verklighet i världshandelns skugga. Just därför blir också resonemangen mer mångtydiga. Verkliga människor passar sällan in exakt i aldrig så väl konstruerade diagram. Det gör inte verkliga t-shirts heller.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Med spagat som bästa gren

BLINDFLUG MIT ZUSCHAUER

Norbert Bolz

Wilhelm Fink Verlag 2005 (206 s.)

GERHARD SCHRÖDER BESKREV före valet politiken som fjättrad i ett "permanent nu", i en samtid utan historia och utan framtid. Beslut framstår som blott reaktioner på hastigt och medialt uppmärksammade problem. Följderna är ovissa, ofta inga alls.

I Schröders gestalt träder politiken fram som ett ganska typiskt uttryck för modernitet. Modernitet är ropet på det nya, anspråken på det annorlunda, men väsentligen hellre en slutet sfär där allt rör sig, varierar, kombineras, glöms, restaureras, uppkommer med eller utan begripliga orsaker och motiv. Varje nyhet föråldras utan fördröjning och i allt snabbare takt.

Samtidigt har varje modernt tidsavsnitt sitt eget signum. Att komma åt dessa är sociologens och kulturkritikerns uppgift. Utan tvekan blir uppgiften allt svårare. En god bearbetning av en kultur präglad av, ja som lever av brist på beständighet och orienterande referenser, blir med andra ord en bearbetning där verifikationsproblemen kan te sig häpnadsväckande.

DEN TYSKE FILOSOFEN och medievetaren Norbert Bolz har i en kolossal mängd essäer och böcker tillhandahållit bilder av samtiden. Det finns för all del analyser som kan mäta sig med Bolz vad gäller insikter, men jag känner få andra exempel som i så hög grad är ett med sin samtid när det handlar om textens karaktär: komplex, övergående, glömsk, varierande, figurativ, paradoxal, preliminärt kompromisslös. Bolz bedriver ett slags sociologisk expressionism.

Han är en av de mest tongivande filosoferna i Tyskland, men inte bland filosofer. Efter att ha frambragt flera studier av den högtintressanta kulturfilosofin under mellankrigstiden, övergick han till att skriva om media och därmed om den institution som mer än någon annan konstituerar samtidens livsföring och politik. Under 90-talet kom Bolz att i dubbla bemärkelser träda fram som det förenade Tysklands främste trendanalytiker. Det erkännande han därmed förnekats av universitetsfilosofin har han tilldelats i övermått i offentligheten. Bolz lever av medierna – de digitala, ändlösa, självrefererande medierna "bortom Gutenberggalaxen". Följaktligen är Bolz professor i medieteor och medierådgivning. Spagat är hans bästa gren.

MEDIERNA FÖRLÄNAS en avgörande betydelse också i Bolz senaste bok, *Blindflug mit Zuschauer* ("Blindflygning med åskådare"). Det är i vanlig ordning en rätt oordnad serie betraktelser av en oordnad kultur.

Samtiden kännetecknas av komplexitet och kontingens, skriver Bolz. Varje översikt och varje handling är tillfällig och allt kan vara och förstås också på annat sätt. Hos de människor som bebor denna samtid är ovisshet och överklighet triviala ting. Vi har att göra med en "ständig, cirkulerande osäkerhet" där stabilitet är en fråga om "oupphörlig variation". I denna *Endlosschleife*, denna rundgång utan ände, svävar vi i blindo, förmår vi entydigt se endast de mest närliggande verklig-

heterna och möjligheterna. Allt annat är medierat, indirekt. Vi blir vittnen till något vi inte begriper, något vi inte kan gripa oss an, allra minst som totalitet, eftersom någon sådan aldrig visar sig.

Av den enskilda människan krävs emellertid att hon för och stiliserar sitt eget liv. I den mån hon försummar detta glöms hon, förskjuts hon. Bolz skriver om den samtida kulturens älskling: opportunisten, en alltid adekvat människoform som är beredd att med liv och lust underkasta sig kommunikationerna och det livslånga lärandet som realiteter och propaganda. Nätverket är hennes miljö, nätverkandet hennes modus. Familjen berövas sålunda sina familjära inslag och blir till team och resurs i föränderliga kombinationer, barnen outsourcas till daghem och skola och andra nätverk där man lär sig adekvans, acceptans och social kompetens. Industrisamhällets eget fundament och varumärke, den rationella arbetsdelningen, omvandlas likaså i nätverk där personer och funktioner kastats om, allt eftersom. Här måste man visa sig flexibel och passionerad och kunna framställa sin *employability* som en portfölj av projekt, produkter och kunder – *portfolio living*. Opportunisten är således, och bara till synes paradoxalt, också en virtuos.

Nätverkens verklighet består i deras möjligheter. Men möjligheter är ännu inga verkligheter. De låter sig förverkligas, som man vill, som man fruktar – eller också inte alls. Under alla omständigheter blir frågan om upphov och ansvar djupt problematisk när informaliteten är programmatisk och den sociala flyktigheten hög.

BOLZ HAR INGEN "lösning" på de problem som medietautologierna och nätverken innebär. Moderniteten löser inga problem redan eftersom problem alltid är sakförhållanden gestaltade som problem ur ett visst perspektiv, och man kan alltid också se saker på ett annat sätt. Därtill är lösningar alltid endast provisoriska, ty man kan alltid också göra på andra sätt, och av den anledningen så kommer tingens ordning också att bli annorlunda. Det var Paul Valéry som skrev att vi lever i "provisorier epok". Det fick även 1900-talets generalplaner för ett överflyglade av moderniteten, kommunismen och fascismen, erfara.

Men moderniteten uppmuntrar också strategier andra än de opportunistiska, skriver Bolz. En ibland begriplig, uppenbarligen alltid lockande, men oftast oacceptabel hållning är fundamentalismen i olika varianter. Fundamentalismen söker det absoluta eller det autentiska, vill säga det som inte också kan vara på annat sätt. Ressentiment och antimodernitet, varierad som antiamerikanism, antikapitalism och så vidare, är dess anlete. Aspirationen att avvika, att stegra sin livsstil bortom normaliteterna är en annan möjlighet. Den manifesterar väl modernitetens ständiga förvandling. Bolz skriver om dess inneboende ironiska funktion: individualismens mål är att gestalta något nytt, men detta är samtidigt det vi alla åsyftar, en minsta gemensamma nämnare. I förlängningen uppstår en egenartad konformism, vilken i sig uttrycker att provokationer inte längre provocerar.

För verkliga överraskningar svarar i dag endast terrorister. Men ingen har hört talas om terror i individualismens namn.

Ännu i en tidigare modernitet fanns det förnämsta idealet och det som Nietzsche kallar distansens patos som svar på nivellering och funktionell differentiering. I en senare kultur, då värden emotionaliseras och värdekarusellen roterar allt snabbare, frihet blir en fråga om att göra vad man vill, när man vill, och sociala preferenser kring integration och jämlikhet urartar i likhet, framstår

förnämmitet som en rest från ett förlegat samhälle. Just därför, menar emellertid Bolz, säger den så mycket om vad vi blivit.

BOKEN AVSLUTAS MED en diskussion om den teoretiska reflexionens möjlighet i ett samhälle vars utveckling är rasande och oöverskådlig. Samtidigt är det en diskussion som åtminstone vagt låter sig översättas till vardagslivet.

Teorier blir allt snabbare föråldrade, skriver Bolz. Dessutom misstänkliggörs den teoretiska nyfikenheten i takt med att kraven på forskningens praktiska omsättning tilltar. Teori är enligt Bolz i grund och botten ett försök att undkomma nytta och praktik för att i stället reflektera kring vad sådant innebär för kultur och människa. Teoretisk reflektion är också insikten att allt kan betraktas på olika sätt, samtidigt. Detta gör den teoretiska verksamheten mer aktuell än någonsin. Teori är att sätta möjlighetssinnet framför verklighetssinnet. Bolz hänvisar till "serendipiteten" som (teoretisk och vardaglig) hållning: man utgår från vad man äger i form av erfarenheter, nyfikenhet, outgrundligheter och så vidare, och därifrån fortsätter man med försök, varianter, kombinationer, mer eller mindre på måfå.

Också denna hållning kräver av människan att hon är en virtuos, mitt i nätverken och utsatt för allsköns medieverkligheter och politiska nycker. Den innebär emellertid också att man inte låter sig sättas samman som människa av vad som för tillfället florerar i form av allmänna opinioner, ortodoxier och *branded lifestyles*, utan att man betraktar egna erfarenheter och egenskaper som en ganska angenäm eller åtminstone användbar ballast.

BOLZ ÄR MORALIST i ordets ursprungliga bemärkelse. Han kritiserar frimodigt, ibland oberäkneligt, utövar värdefrihet i ordets fundamentala betydelse: friheten att värdera och fälla omdömen bortom program och ideologier. Denna frihet är alltid hotad och kanske en konst lika svår att lära sig som kulturkritik utan ressentiment.

Han äger också stor receptivitet och frambringar med emfas serier av teman och bilder. Man ville bara att han någon gång kvarblev vid dessa och underlät att hasta vidare – bara för att ändå återvända, variera dem eller endast och förargligt upprepa dem. Bolz bok är ett uttryck för en samtid och ett intellekt som inte dröjer, inte tvekar, utan som strax beger sig åstad och glömmar. Så blir man som läsare åskådare till denna blindflygning av andra ordningen.

BO ISENBERG

Romaner tvingas sufflera verkligheten

D. H. LAWRENCE
The Life of an Outsider

John Worthen

Allen Lane 2005 (518 s.)

DET FINNS EN NOVELL av D. H. Lawrence som jag älskar för tre korta replikers skull. "The Horse-dealer's Daughter" är titeln och novellen handlar om en ung kvinna som beslutar sig för att dränka sig. När hon igen öppnar ögonen efter att ha räddats av en ung läkare frågar hon: "Vem kläd-

de av mig?" "Det gjorde jag", svarar han varpå hon utbrister: "Så du älskar mig alltså!" Men annars: Vem läser Lawrence i dag? Till allmänbildningen hör väl fortfarande att komma ihåg honom som författare till *Lady Chatterleys älskare* men bland feminister, också i Sverige, är han sedan ett bra tag misstänkliggjord som upphovsman till en primitivism som hotade att reducera den enskilda kvinnan till ett stycke opersonlig natur, och från de litteraturvetenskapliga institutionernas litteraturlistor har man börjat rensa bort hans verk.

En som ägnat sitt liv åt Lawrence är emellertid John Worthen, professor i D. H. Lawrence-studier vid universitetet i Nottingham. Efter att redan på 1980-talet ha skrivit en volym om Lawrences ungdom för den stora tredelade biografi som Cambridge University Press gett ut, presenterar han nu sin författare i helfigur under titeln *D. H. Lawrence. The Life of an Outsider*.

Perspektivet är ju ingalunda nytt. Var och en som vet något alls om Lawrences ganska korta liv – han föddes 1885 och dog i lungsot 1930 – vet att han var gruvarbetarsonen som genom högre utbildning kom att avlägsna sig från sin ursprungsklass utan att för den skull någonsin integreras i den medelklass han provocerade med sina erotiskt friskspråkiga romaner. Det var ju ingalunda bara *Lady Chatterleys älskare* från 1928 som väckte indignation, redan *Regnbågen* från 1915 blev förbjuden och en kvinnlig kritiker som hade skrivit välvilligt om den fick sparken från sin tidning. Han kände sig heller aldrig riktigt hemma i det litterära etablissemangen och fick aldrig någon stor publik under sin livstid. Eftersom han var gift med en tyska, den adliga Frieda von Richthofen, hade han från och med första världskriget svårt att över huvud taget känna sig väl till mods i England och så fort det bara var möjligt gav han sig av till Italien, USA och Mexiko.

SNARARE ÄN ATT problematisera Lawrences ideologi väljer Worthen att hävda att författaren utöver tron på kroppen och kroppens sanningar noga taget inte hade någon entydig ideologi. Snarare prövade han genom sina fiktiva gestalter en lång rad inbördes motstridiga ståndpunkter, som att män är och måste vara härskare i sitt förhållande till kvinnor men samtidigt att de eftersträvar jämlikhet, att män obekymrat måste gå sin väg genom livet oberoende av kvinnor men samtidigt att de bara kan handla om de har kvinnor att stöda sig på, att kvinnor behöver sexuell frihet men samtidigt att män alltid måste ta initiativet i ett sexuellt förhållande. Worthen menar också att det ständigt är sina egna upplevelser han utnyttjar, ja, att ingen upplevelse någonsin var verklig för honom förrän han gjort litteratur av den.

Om jag själv som litteraturvetare så småningom börjar rynka på pannan är det inte för att jag betvivlar att Lawrence faktiskt i verk efter verk bearbetar sitt eget liv eller ens för att Worthen tolkar verken utifrån Lawrences biografi. (Starkt berörande är tanken att den redan svårt sjuka författaren till *Lady Chatterleys älskare* ingalunda i första hand skulle ha identifierat sig med folkets virile son, skogvaktaren Mellors, utan kanske framför allt med den impotente intellektuelle Chatterley; vid det här laget hade Frieda nämligen sedan ett bra tag en älskare, en italiensk officer.) Bekymrad blir jag snarast därför att Worthen också går den motsatta vägen, det vill säga att han ogenerat använder Lawrences karakteristiker av personerna i romanerna för att bygga upp porträtt av människorna i Lawrences liv. Så får till exempel modern i utvecklingsromanen *Söner och älskande* låna repliker åt Lawrences egen mor

Smygläsning. Först 1960 fick engelsmännen läsa *Lady Chatterleys älskare* i o censurerat skick, 32 år efter bokens första publicering. Foto: Corbis/Scanpix

Lydia, som han älskade intensivt men vars kravfyllda konventionalism hela hans författarskap var en protest mot. Det gör att bilden av både livet och verken blir splittrad och att hela framställningen ter sig spekulativ, opålitlig.

Det som gör boken läsvärd är snarast de konkreta detaljerna, anekdoterna. Ett exempel är Lawrences stoiska reaktion på en nedgörande recension av *Lady Chatterleys älskare*: "Det är ju inte trevligt att kallas för avloppsbrunn." Ett annat är ridturen under vilken Frieda utbrast: "Å, det är underbart, underbart att känna hästens väldiga låar röra sig, att känna hans kraftfulla ben!" Varpå Lawrence svarade: "Dumheter, Frieda. Prata inte sådär. Du har hållit på och läst mina böcker." Här finns också bilden av det stormiga förhållandet till Frieda, som en av hans vänner kallade "en enorm tysk julpudding" men som befriade honom sexuellt, som han grälade med (gärna offentligt), som han slog (och som slog honom), som var högljudd, påstridig, krävande, ovillig att påta sig hushållsarbete och fullständigt renons på vårdande instinkter, men som ändå fanns vid hans sida när han dog och som skrev en vacker bok om honom.

Nej, inte heller Lawrence var på något självklart vis vad man skulle kalla sympatisk. När Katherine Mansfield, som också hon led av lungsot, skrev ett förtvivlat brev till honom från Italien och förklarade att hon kände sig ensam och övergiven och dessutom på grund av sin sjukdom inte kunde få någon hjälp i hushållet, var Lawrence just då så förbittrad på hennes man kritikern och tidskriftsredaktören Middleton Murry att han svarade: "Jag avskyr dig. Du äcklar mig där du ligger och baddar dig i din lungsot. Italienarna gör alldeles rätt i att inte vilja ha något med dig att göra." Det verkligt intressanta i sammanhanget är att Mansfield förlät honom. Vad som imponerar hos honom är den iakttagelseförmåga och förmåga till total närvaro som i förening gjorde att hans dagboksanteckningar och brev ter sig som något av det bästa han skrivit. Mest imponerande är ändå hans okuvliga livskänsla. Ännu när han var så sjuk att han knappt kunde gå skrev han: "Vi borde dansa av glädje över att vi är levande, köttsliga."

MEN ALLTSÅ: vilka av verken går att läsa i dag? Worthen gör mig nyfiken på vad Lawrence skrivit om de vitas aningslöshet i mötena med främmande kulturer, den indianska eller mexikanska, till exempel i *Kvinnan som red bort* och *The Princess*. För övrigt kommer jag att återvända till novelerna.

MERETE MAZZARELLA

Soppa kokad på en skugga

THUCYDIDES AND PINDAR
Historical Narrative
and the World of Epiniian Poetry
Simon Hornblower

Oxford University Press 2004 (470 s.)

PINDAROS OCH THUCYDIDES är två av de verkligt stora namnen inom den antika grekiska litteraturen. Pindaros (cirka 520–438 f. Kr.) var en kringresande professionell diktare som blev föremål för stor uppskattning redan i sin samtid. Han skrev bland annat epinikier – körlyrik komponerad för att fira vinnare i de panhellenska olympiska, pytiska, nemeiska och istmiska idrotts spelen. Intellectuellt hör han hemma i den arkaiska tidsperioden och ses gärna som en representant för aristokratisk lyx och förfining. Thukydides (cirka 460–400 f. Kr.) författade ett ofullbordat prosaverk i åtta böcker om peloponnesiska kriget mellan Aten och Sparta (431–404 f. Kr.). I alla hänseenden var han ett barn av den senare klassiska, mera asketiska tidsandan och brukar betraktas som den första "moderna" historie-skrivaren.

Bortsett från att både Pindaros och Thukydides bedöms som osedvanligt svåra att läsa på originalspråk och ibland jämförs i det hänseendet verkar det uppenbart att långt flera särdrag skiljer de båda författarna än förenar dem. Just till följd

av olikheterna beträffande sådant som genretillhörighet, författarintention och målgrupp har olika deldiscipliner inom filologi och antikstudier kommit att befatta sig med endera författaren. Pindaros har i huvudsak varit föremål för poetisk analys, varvid stilistik och metrik fått mycket uppmärksamhet. Thukydides har mest intresserat historiker, och då har man naturligt nog framför allt frågat sig vad som är sant och falskt i det han berättar. Litteraturanlys har i hans fall i regel varit underordnad historieforskningens målsättningar. I den mån man har jämfört Thukydides med andra än "bekännande" historiker, främst då Herodotos, har Homeros och den grekiska tragedin legat närmast till hands. Detta är förstaeligt eftersom Homeros, särskilt under antiken, sågs som ett slags historiker och Thukydides skildring av kriget har en generisk kvalitet som väsentligen delas med tragedin. Kort sagt finns det således en omfattande forskning om Thukydides och Pindaros var för sig, men egentligen ingen "Thukydides-och-Pindaros"-forskning.

Mot bakgrund av detta är det intresseväckande att Simon Hornblower, en namnkunnig grekist som bland annat författat en omfattande historisk och litterär kommentar till Thukydides i *Thucydides and Pindar*, driver tesen att en jämförelse av de båda författarna är viktig och uppslagsrik. Han argumenterar för att det finns betydande överlappningar mellan Pindaros och Thukydides vad gäller perspektiv, värderingar och världsbild. Likheter ska vara så betydande att litterär påverkan dem emellan inte kan uteslutas. Hornblower gör till och med gällande att de båda grekiska skriftställarna – den betydligt äldre Pindaros och den yngre Thukydides – vid något tillfälle kan ha träffats, varvid tankar och idéimpulser förmedlats, i synnerhet till den senare.

Boken består av två delar av vilka den första, "Shared worlds", är betydligt omfångsrikare än den andra. I denna del ger Hornblower en introduktion till grekisk idrottskultur och den epinikiska diktningen samt argumenterar för att Thukydides i sin skildring av peloponnesiska kriget var lika präglad av idrottsliga, "atletiska" begrepp som Pindaros. Likheter mellan de båda författarna går dock djupare, menar han. I ett flertal avsnitt med rubriker som "Medicine, the politician as doctor", "Political outlook", "The afterlife; immortality" och "Myths and women" diskuterar Hornblower begrepp, värderingar, litterära strategier och annat som skall vittna om likheter eller åtminstone motivera jämförelser mellan Thukydides och Pindaros. Här framkastas också tanken på ett autentiskt möte mellan de båda, kanske vid de olympiska spelen 444 f. Kr. I så fall, spekulerar Hornblower, "stod den femtonårige Thukydides [...] och den ålderstigne Pindaros sida vid sida och såg på när Taurosthenes efter sin seger släppte en duva i luften som skulle föra den goda nyheten från Olympia hem till Aigina". Som svar på frågan varför de båda, i fall de verkligen möttes vid de olympiska festligheterna, skulle ha kommit till tals med varandra, anför Hornblower den bekanta grekiska homoerotiken, som ju inte stod främmande för pederastiska böjelser.

I DEL TVÅ, "Thucydides Pindaricus", gör Hornblower ett försök att påvisa litterära överensstämmelser och i förlängningen ett intertextuellt samband mellan Thukydides och Pindaros verk. Av central betydelse för resonemanget är den så kallade Lichas-episoden. Thukydides har nämligen skrivit om hur Lichas otillåtet deltog med ett hästspann i vagnskapplöpningen, trots att hans hemstat Sparta till följd av en konflikt blivit ute-

Bild av sport. Idrotten smög sig in i bildspråket hos både poeter och historiker under antiken. Här brottas två grekiska ynglingar, avbildade på en sèvresvas (ca 1830). Foto: Massimo Listri/Corbis/Scanpix

sluten från de olympiska spelen. Han gav sig till känna genom att offentligen bekransa sin segrande "boiotiske" körsven, varpå han själv blev piskad till straff. I Thukydidens återgivning av anekdoten tyder, enligt Hornblower, diverse detaljer på ett inflytande från Pindaros.

Vidare jämförs Thukydidens med Pindaros beträffande synen på metod och kausalitet, användningen av litterära grepp som direkt anföring och dialog samt narrativa strategier. Avslutningsvis görs ett försök till stilistisk jämförelse mellan de båda i anslutning till antika källor som sammanfört de båda.

Hornblowers tes (eller hypotes) att poeten Pindaros väsentligen hjälper oss att förstå historikern Thukydidens och att den senare i litterärt och idémässigt hänseende skulle vara påverkad av den förre är långt ifrån övertygande. Det förtjänar att framhållas att man vid en jämförelse mellan två godtyckligt valda texter som Bibeln och Maos lilla röda kommer att hitta en mängd överensstämmelser utan att man för den sakens skull måste anta litterär påverkan. I fallet Thukydidens och Pindaros handlar det dessutom om två personer som tillhör samma kultur och språkområde, vilket förklarar till och med långtgående parallellitet beträffande värderingar, bildspråk och dylikt. Hornblower drar stora växlar på att Thukydidens i sin krigsskildring använder sig av ett bildspråk hämtat från idrottens värld. Sådana metaforer var dock – bortsett från att de var naturliga i en skildring av ett krig – mycket vanliga i antikens Grekland, där idrott spelade en väsentlig roll bland annat för elitens bildning och allmänna föreställningsvärld. Också filosofen Platon använder bildspråk från sport och idrottslekar, exempelvis i *Staten* 621d som Hornblower för övrigt själv omnämner, där rättträdiga människor efter döden sägs få motta priser "som när segrare i idrotter går runt och hämtar sina utmärkelser" (översättning Jan Stolpe).

DET VÄRDEFULLA MED Hornblowers lärda och mångfasetterade sammanställning av två antika

författares verk återfinns framför allt på detaljplanet. Inom ramen för det vidare hypotesbygget får vi veta mycket om Thukydidens, Pindaros och mera allmänt om den antika grekiska kulturen. Intressant är diskussionen om den segrande idrottsmannens gudalika odödlighet, som paradoxalt är begränsad i tiden. Den i antik litteraturkritik förankrade stilistiska jämförelsen av Pindaros och Thukydidens är också tankeväckande. Dionysios från Halikarnassos beskrev de båda författarna – tillsammans med bland andra tragöden Aischylos – som företrädare för samma "stränga" stil.

En modern litteraturteoretiker som Michael Silk (*Aristophanes and the Definition of Comedy* 2000) placerar däremot de båda i två "broadly distinct groups of composition". Hornblower menar att ett flertal litterära särdrag förenar historieskrivaren och poeten, till exempel deras texters svårighetsgrad och (medvetna) mångtydighet, som han menar kan ses som del av en strategi att få "rätt" läsare respektive åhörare att engagera sig seriöst i texten. I så fall skulle Pindaros och Thukydidens ha en hel del gemensamt med den "dunkle" filosofen Herakleitos liksom med Platon som delvis, har man menat, talar i gåtor och antydningar.

TROTS ATT SIMON HORNBLOWERS *Thucydides and Pindar* är något svårläst för den som inte redan är förtrogen med antik grekisk kultur och språk är den lämplig för den som vill ha en introduktion till en viktig del av den grekiska litteraturen och föreställningsvärlden. Vetenskapligt kan emellertid allvarlig kritik riktas mot boken, till vars övergripande teser han dock själv medger en lätt agnostisk hållning. Humanistisk forskning handlar visserligen ofta om tolkningar, men om dessa är så spekulativa och löst underbyggda som hos Hornblower löper den risk att med Pindaros ord bli "en dröm av en skugga" och inte "en klenod för eviga tider" som Thukydidens såg sitt verk som.

EVA-CARIN GERÖ

Spanskan segrar men inte i Spanien

EL PORVENIR DEL ESPAÑOL

Juan Ramón Lodares

Taurus 2005 (250 s.)

JUAN RAMÓN LODARES omkom tragiskt i en olycka för en kort tid sedan. Han var språkvetare vid Universidad Autónoma i Madrid och hade då under ett antal år skrivit en rad uppmärksammade böcker, baserade på arkivstudier, om spanska språkets ställning historiskt och geografiskt. Han undersökte speciellt varför ett visst språk används i en viss situation och kom ofta fram till att behoven inom handel och kommunikation varit avgörande. Ett av hans resultat är att spanskan inte alls var så utbredd i Spanskamerika under kolonialtiden som man kunnat tro. Det som spanska staten insisterade på var snarare katolicismen än spanska språket. Missionärerna valde praktiskt taget alltid att predika på de lokala språken, vilket kom att få till följd att spanskan fanns företräd huvudsakligen i relativt begränsade kretsar i centralorterna.

Lodares siffror pekar på att spanskans uppsving kom när de latinamerikanska staterna blev självständiga kring 1820. De lokala eliter som kämpat för självständighet och som fick makten i de nybildade staterna ville öka sammanhållningen i de nybildade staterna och höja folkbildningen, och de använde spanskan som det gemensamma språket för dessa ändamål. Viktig var också den kraftigt ökande invandringen till Latinamerika från mitten av 1800-talet. Invandringen kom till viss del från Spanien men också ofta från andra länder, vilket betydde att många av de tillkommande medborgarna måste välja ett nytt språk. De allra flesta slog sig ner i stora städer, och det var naturligt för dem att snarare välja spanskan än ett lokalt språk.

I DEN BOK SOM BLEV hans sista, *El porvenir del español*, diskuterar Lodares spanskans ställning inför framtiden. Ett argument som talar för språkets fortsatta utbredning är spanskans enhetlighet. I en nyligen genomförd jämförelse mellan ordförrådet i Mexico City och Madrid konstaterade man att detta till 99,9 procent var likadant. Något liknande gäller grammatiken. Det finns lokala varianter, inte minst i uttal, men man har också gemensamma språkliga former, vilket underlättar när man från ett land vill exportera tv-serier och reklambudskap eller skriva bruksanvisningar eller vad det nu må gälla.

De världsdelar där spanskan går framåt mest är de båda amerikanska. I Latinamerika har spanskan stärkts genom att spanskan införts som första främmande språk i skolorna i Brasilien. I USA är spanskan det enda språk av europeiskt ursprung vid sidan av engelskan som väcker något större intresse. Lodares understryker att spanskans ställning har att göra med att den representerar ett avsevärt ekonomiskt inflytande och att den produktion som spansktalande grupper i USA representerar är viktigare än produktionen i många latinamerikanska länder tillsammans. Han tror att det vore en god politik för språket att inte försöka införa spanskan som förstaspråk i olika områden i USA utan att försöka få spanskan att bli det vanliga andraspråket bland bildade amerikaner, något som redan är på väg att ske.

Spanska språkets popularitet gör också att språket i sig genererar pengar, påpekar Lodares. I många spanstalande länder, exempelvis i-länder som Guatemala, har språkkurser för utlänningar blivit en stor industri. Någon har sagt att språket är de spanstalande ländernas olja, en "råvarutillgång" som kompletterar oljan i Venezuela och Mexiko.

SPANSKANS STÄLLNING i EU är inte alls lika ljus, konstaterar Lodares och diskuterar två aktuella språkstrategier. Den ena är att engelskan skulle bli det gemensamma språket och den andra benämns flerspråkighet. Flerspråkigheten har lanserats kraftigt framför allt av Frankrike, men den verkar i praktiken betyda att unionen skulle ha tre stora språk, nämligen engelska, franska och tyska. Om flerspråkighet definieras så, borde spanjorerna fråga sig om de inte har mer intresse av att stödja engelska som huvudspråk, menar Lodares.

För ett språks ställning är det viktigt hur många som studerar det som främmande språk. Enligt färsk siffror skulle det för engelskan röra sig om 1 500 miljoner och för spanskan kanske 50-60 miljoner, en siffra som är i snabbt stigande. Alla andra stora språk ligger långt efter engelska och spanska i attraktivitet som andraspråk. Spanskan har stora framgångar också i Asien. Det enda land där spanskans nytta och attraktivitet är verkligt ifrågasatt är Spanien. Lodares konstaterar att spanskan redan är mer av ett amerikanskt språk än ett europeiskt, och om nuvarande regional-språkiga tendenser fortsätter i Spanien kommer denna tendens att förstärkas.

INGER ENKVIST

VERBRECHEN DER WEHRMACHT

Christian Hartmann et al. (red.)

Beck 2005 (230 s.)

DE SENASTE ÅREN har den offentliga diskussionen i Tyskland om Wehrmachts delaktighet i nationalsocialismens förbrytelser varit intensiv, bland annat utlöst av en utställning i regi av Hamburger Institut für Sozialforschung. Projektledaren Hannes Heer hävdade att 60-80 procent av de

vanliga soldaterna deltog i förbrytelser, medan en utbredd bedömning bland historiker är att det handlade om 5 procent. Att debatten har gått in i ett nytt, mindre polemiskt skede framgår av *Verbrechen der Wehrmacht. Bilanz einer Debatte* som bygger på en konferens arrangerad gemensamt av Hamburginstitutet och Institut für Zeitgeschichte (München-Berlin) våren 2004. Företrädare för olika uppfattningar möttes där och diskuterade på ett mindre polariserat sätt.

Att bland fackhistoriker gå till storms mot legenden om den "rena armén" (*sauberen Wehrmacht*) är litet förfelat, eftersom få seriösa historiker företrätt en sådan uppfattning på senare tid. Tvärtom har en rad studier visat arméns delaktighet i förbrytelserna. Det som ändå blir tydligt under läsningen av antologin är hur mycket som återstår att utforska. Det är sålunda fortfarande på många punkter svårt att teckna det konkreta förloppet bakom de enorma dödstalen för ryska soldater och civila. När det gäller de vanliga soldaternas agerande hävdar till exempel Christian Hartmann att alla försök att kvantifiera deras delaktighet i dagsläget är godtyckliga; de olika procentangivelserna måste ses som metaforer för "få" respektive "många".

Med tanke på konfliktens omfattning och betydelse ter det sig märkligt och kanske hänger det samman med att militärhistoria inte varit riktigt rumsrent de senaste decennierna. Men det finns ju också anledning att studera förloppet ur en moralisk och politisk aspekt.

Som Johannes Hürter påpekar i sitt bidrag är det ett av de märkligaste fenomenen i Tredje riket att den konservativa militärledningen så lätt kunde instrumentaliserats av Hitler. Dess medverkan i det rasideologiska förintelsekriget byggde på att den hade ideologiska beröringspunkter med nationalsocialismen i form av antikommunism, antisemitism och nedvärdering av östeuropéer, men också på en föreställning om militär nödvändighet; i denna enorma drabbning måste man vara beredd att göra allt för att segra. Samma militära logik fick emellertid åtskilliga militärer att i ett senare skede, när blixtkriget hade misslyckats, ställa sig kritiska till den brutala ockupationspolitiken. För att kunna kontrollera de stora

områdena var de beroende av civilbefolkningens medverkan och då kunde man inte behandla dem hur som helst. Detta i varje fall modifierar föreställningen om att kriget på östfronten medförde en konsekvent stegrad brutalisering.

När det gäller mordet på judarna har en ny generation tyska historiker bidragit mycket till att klarlägga förloppet. En serie avhandlingar om östfronten är på väg och det återstår att se om de på ett liknande sätt kommer att förtydliga vad som hände.

RED.

LA DIFFERENZA ITALIANA

Antonio Negri

Nottetempo 2005 (32 s.)

EGENTLIGEN ÄR *La differenza italiana* inte mer än ett häfte. Men Antonio Negri ställer en stor fråga: Vilka var de italienska 1900-talsfilosoferna? Sedan Giovanni Gentile och kanske Benedetto Croce finns det inga, hävdar han, bortsett från tre undantag. Den italienska filosofin är svag gentemot politiker och maffiabossar, diktatorer och påvar.

De tre undantagen då? Ett är kommunisten Gramsci och hans revolutionära idéer, men Negri nämner honom endast kort. I stället uppehåller han sig vid Luisa Muraro och Mario Tronto, som har reflekterat kring patriarkatets respektive kapitalismens dominans och hur skillnader i samhället får betydelse i kampen mot dessa.

Negri menar att dessa "skillnadens filosofier" är mer renodlade i Italien än någon annanstans, fria från tidigare paradigmer, samt att det är fråga om ett särskilt kreativt och produktivt tänkande kring skillnaden, med fokus på mikronivån. Han förblir dock lite luddig och relaterar endast till fransk filosofi. Dessutom förefaller det paradoxalt att just Italien, där ojämställdheten mellan könen visat sig särdeles varaktig, skulle ha formulerat en ovanligt "konstruktiv" kritik av denna.

Nej, trettio sidor räcker inte till, trots att Vaticano och Ferrara blixtnabbt avfärdas som lättviktiga. Agamben omnämns inte alls. Men kanske blir det till nästa gång – man får se om 2000-talsvolymen blir mer omfattande.

RED.

MEDARBETARE I DETTA NUMMER

JENS CHRISTIAN BRANDT

Fri skribent, bosatt i Berlin 1986-2004.

VENDELIN VON BREDOW

Pariskorrespondent för *The Economist*.

STAFFAN CANBÄCK

Ekon. dr och företagskonsult.

AJE CARLBOM

Forskare i socialantropologi vid Lunds universitet. Författare till avhandlingen *The imagined versus the Real Other: multiculturalism and the representation of Muslims in Sweden*.

MARIE CRONQVIST

Fil. dr i historia och verksam vid historiska institutionen samt forskningspolitiska institutet vid Lunds universitet.

INGER ENKVIST

Professor i spanska vid Lunds universitet.

EVA-CARIN GERÖ

Professor i grekiska vid Stockholms universitet.

THOMAS GÜR

Skriftställare och rådgivare för företag och organisationer. Han är även programledare för samhällsmagasinet *Global Axes* i TV8.

ISOBEL HADLEY-KAMPTZ

Frilansskribent.

BO ISENBERG

Forskare i sociologi vid Lunds universitet.

MERETE MAZZARELLA

Professor i nordisk litteratur vid Helsingfors universitet.

JANKEN MYRDAL

Professor i agrarhistoria vid Sveriges lantbruksuniversitet (SLU).

CHRISTIAN NILSSON

Fil. mag. i filosofi vid Södertörns högskola.

PEHR-JOHAN NORBÄCK

Docent i nationalekonomi, verksam vid Industriens Utredningsinstitut (IUI).

LARS PERSSON

Docent i nationalekonomi, verksam vid Industriens Utredningsinstitut (IUI).

JESPER STRÖMBÄCK

Universitetslektor i journalistik vid Mittuniversitetet och forskningsledare vid Demokratiinstitutet.

AXESS

NÄSTA NUMMER KOMMER DEN 1 NOVEMBER 2005

Illustration: Claes Jurander

Skaffa dig **AXESS**

Helår 9 nr kostar 350 kr (Norden 460 kr).

Beställ din prenumeration:

Webb: www.axess.se

E-post: prenumeration@axess.se

Telefon: 031-743 99 05

eller fyll i talongen nedan

☐ **Ja tack, jag vill prenumerera på AXESS fr.o.m. nr ...**
Helår 9 nr för 350 kr

Namn .....

Adress .....

Postadress .....

Tidskriften **AXESS**

SVARSPOST
122 577 700
110 02 STOCKHOLM

Frankeras ej
Motragaren
betalar
portor